

Svenskt-judiskt herrgårdsliv

Av C. Vilb. Jacobowsky

Rubriken är nog en smula överraskande. Judar äro sedan århundraden utpräglade stadsbor i de flesta länder, inte minst i Sverige, där först 1774 en odöpt jude tilläts slå sig ned — i huvudstaden. Men ända till 1854 fick ingen "mosaisk trosbekännare" bo på landsbygden eller i andra städer än Göteborg, Stockholm, Norrköping och Karlskrona. Sistnämnda år förordnade K. M:t att i Sverige födda judar fick bosätta sig i vilken som helst av rikets städer men först genom en förordning 26 oktober 1860 gavs "Mosaiske trosbekännare, som äro Swenske medborgare . . . rättighet att bosätta sig samt att förvärfwa och besitta fast egendom öfverallt inom riket, så wäl på landet som i städerna" medan judar, som ej voro svenska medborgare, fortfarande endast fingo bo i de fyra nämnda städerna. Från år 1873 fingo de fritt välja bosättningsort. Strängt taget borde således ingen herrgård — eller bondgård, för den delen — före 1860 ha ägts eller bebotts av någon jude. Emellertid hade i flera fall dispens beviljats förtjänta judar och förbudet att bo på landet hade kringgåts på olika sätt.

Redan för 200 år sedan kom *Arbottna* på Muskö, Södertörn, i judisk ägo, då godset 1769 köptes av Adolf Ludwig Lewin, som dock var döpt, liksom sin hustru. Han byggde på 1770-talet herrgården och gjorde Arbottna jämte det närbelägna *Ludvigsberg* till fideikommiss för sina ättlingar.

I Erik Åkerhielms "Svenska gods och

gårdar" (2. uppl., Sthlm 1930) har jag noterat 26 herrgårdar, som kortare eller längre tid varit i judisk ägo. Men siffran är ingalunda exakt, ty flera av de gårdar, som nedan nämnas och som ur min synpunkt äro de intressantaste, förekommer alls icke i Åkerhielms arbete, och åtminstone i ett fall förekommer inte en släkt i hans ägarelängd för ett gods, som den innehaft i 42 år (*Stora Hov*). För mitt ämne är även i några fall herrgårdar av intresse, där ägarelängden visserligen saknar judiska namn, men där godsägarefrun varit en dam av judisk börd, som satt sin prägel på livet där.

Redan 1785 förvärvade Fabian Philip i Karlskrona genom en bulvan jordegendom i Lyckeby, 3/4 mil från staden, där han av K. M:t fått tillstånd att anlägga en segelduksfabrik till gagn för flottan. Ungefär 25 år senare inköpte han *Arvelsgården* i Lyckeby, en egendom, som alltsedan dess varit i släktens ägo. Fabian Philip hade endast en dotter, Eleonora, gift med J. M. Ruben, och deras ättlingar ha ägt och bebott gården, f. n. J. M. Rubens sonsons sonson. Där bevaras alltjämt pietetsfullt Fabian Philips salong, sådan den torde ha varit inredd av denne för 150 år sedan. Då jag besökte stället 1959, visade mig dåvarande ägaren, agronom Edvard Ruben (1885—1962), huset och egendomen.¹ Framför allt intresserade mig de judiska minnena, släktporträtten, porslinet i den pompösa matsalsbuffén, som förr varit koschert (dvs. ritualenligt åt-

¹ Härom har jag berättat i en liten minnesruna i *Judisk tidskrift* 1962, s. 143.

skiljt) för kött- resp. mjölkmat, och särskilt för påskfesten, det osyrade brödets åtta dagar. Där fanns förstås också gamla hebreiska andaktsböcker från fordom. Edvard Ruben visste också berätta, att han hade en mesusah, en sådan kapsel med några bibelställen präntade på pergament, som de ortodoxa judarna fästa på dörrposterna (5. Mosebok 6:9 och 11:20); jag menade att han gott kunde sätta upp den. Allt som allt fick man en ganska god inblick i hur familjen Ruben levat där sommartid i forna dagar. För vinterbruk hade man förr våning i staden. Denna hade jag f. ö. också haft nöjet besöka redan sommaren 1923, då Edwards bror arkitekt Arvid Ruben visade mig omkring i den då sommartomma våningen med de många förnämliga släktporträtten. Där fanns också ett rum, som tjänstgjorde som den lilla Karlskronaförsamlingens synagoga. Arvids och Edwards far Anton Ruben, var då i fjärde släktled församlingens ordförande. Platsen, där deras hus låg, kallades i folkmun "Judabachjet" (judeberget).

Avelsgårde ligger numera ej längre på landsbygden — stadsbebyggelsen har trängt in på knutarna — men fram till långt in på detta sekel var miljön naturligtvis helt lantlig. Avståndet till själva staden Karlskrona var dock, som sagt, endast 3/4 mil och det ligger kanske närmast att jämföra godset med de landerier eller malmgårdar som de förmögna judarne i de tre andra nämnda städerna också under förra seklets första hälft eller mitt förvärvade sig. Enligt Ernst Fischers arbete "Göteborgs landerier" inköpte Levin Jacobsson 1817 *Johanneberg*, som efter hans död 1830 ägdes av hans arvingar. Han hade emellertid 1825 fått tillstånd att sälja ett stycke av landerimarken till S. E. Warburg. Strängt taget arrenderades marken med ärftlig besittningsrätt. Antagligen fanns där mer än ett boningshus. Faktum är, att den gamle Simon Elias Warburg, som var född 1760 och församlingens "äldste", 1828 bodde på Johanneberg, vilket låg mellan de för oss mera välbekanta landerierna Lorensberg och Liseberg. Ofta berättad är historien om hur Warburg från sjukbädden lät sig bäras

ned till landsvägen för att han skulle få uttala tack-sägelsen till Vår Herre för att han fått se monarken, Carl XIV Johan, som passerade. Omedelbart efter detta avled församlingens "grand old man". Landeriet *Götaber*, som låg där nu Vasakyrkan reser sig, ägdes av Isaac Leman, död 1851.

Oftast var det någon industrianläggning, som drevs invid landeriet eller malmgården. Mendel Elias Delbanco i Göteborg anlade sålunda redan 1810 ett oljeslageri i Mölndal vid Mölndalsån. En annan göteborgare, Levi Fürstenberg, bodde från 1833 på *Oscarsdal* invid sitt sidenväveri och färgeri, som han gett detta rojalistiska namn. Ett av hans många barn skildrade sin barndoms "Minnen från Oscarsdal" i en för släktkretsen avsedd bok med detta namn, som hon tryckte 1912 som sjuttioåring. Den ger en utmärkt bild av hur judiskt man levde därute. — I Stockholm anlade Ludvig (Levi) Lamm (1786—1857) bomullsväveri vid *Helenborg* 1821 och 1843 mekanisk verkstad vid *Ludvigsberg*, bägge på Söder. Jacob Philipson i Norrköping förvärvade 1831 *Marieborg* vid Motala ströms utlopp i Bråviken, som då låg i grannsocknen Östra Eneby, men nu ligger inom Norrköpings stads område, en egendom, som sedan gått i arv inom släkten. Andra egendomar i stadens omnejd, som senare kommit i judisk ägo: säteriet *Händelö*, som 1874 köptes av H. L. Wahren, *Loddbys*, likaledes vid Bråviken, som Jacob Philipson j:r förvärvade på 1880-talet, *Lönö*, som 1910 köptes av Jacob Wahren, vilken "genom nyanläggningar, byggnader och utvidgningar helt och hållet nyskapade den vackra gården" (Åkerhielm), och *Idingstad* (ägdes av V. Heyman några år kring sekelskiftet). Det sistnämnda ligger i Linköpingstrakten, liksom *Fikingsstad*, en socken, där Oscar Valentin idkade lantbruk och där hans son Hugo föddes 1888. Redan omkr. 1850 ägde Isaac Lemans son Paul (1828—1903) jämte sin kristne sväger *Bispmotala* herrgård i Motala och drev där jordbruk. Då Paul Leman var "mosaisk trosbekännare", måste svågern också ha varit bulvan. Men Paul kallade sig obehindrat possessionat.

Alla dessa små herrgårdar (utom de tre sistnämnda) låg antingen inom resp. städers råmärken eller i deras omedelbara närhet. Redan under 1800-talets första hälft köptes emellertid bruksegendomar med verkliga herrgårdar av judiska finansmän, som där bosatte sig som bruksägare. Den förste som sålunda förvärvade någon riktig, lantlig bruksegendom var hovjuvelerare Michael Benedicks (1768—1845),² som 1818 köpte *Aspnäs* gods i norra Uppland och 1820 *Gysinge* bruk i Gästrikland vid Dalälven. Bruket förblev i släktens ägo till 1903, men

² Han kallas av Åkerhielm Magnus Benedicks och hans son Karl Gustaf i st. f. Gustaf Samuel.

då hade ättingarna blandats upp och helt avlägsnat sig från judendomen. Samma var förhållandet med den andra parten i affärshuset Michaelsson & Benedicks, som också blivit bruksägare.^{2a}

Gottlieb och Carl Joseph Michaelsson och deras arvingar ägde sålunda 1836—71 *Skebo* (*Schebo*) bruk i Uppland och Michaelsson & Co. från 1850 i tjugo år *Iggesunds* bruk i Hälsingland. Gottlieb Michaelsson (1794—1865) dog i varje fall som jude och ligger begravnen på Aronsbergs griftegård på Kungsholmen. Det finnes också ett intressant vittnesbörd om att de nämnda bägge släkterna ej stått helt främmande för den fädernearvda tron. Bland judiska andaktsböcker, mestadels från förra seklets mitt, som från en helt annan herrgård kommit i min ägo — varom mera nedan — fanns en tysk, som är av speciellt svenskt intresse, "Erzählungen der heiligen Schrift für Israeliten. Zum Schul — und Privat-Gebrauch bearbeitet von Abraham Cohn und Abraham Dinkelspiel", religionslärare i resp. Iserlohn und Menden, tryckt 1834. Boken är tillägnad "den edlen Mitgliedern der verehrungswürdigen Familien Michaelsson und Bendix in Stockholm aus inniger Dankbarkeit und Hochachtung", onekligen mycket förvånande, då dessa familjer vid denna tid redan blivit så assimilerade att man näppeligen väntar sig att de hyst intresse för boken och rentav, som troligt är, bekostat dess tryckning i Iserlohn eller Leipzig.

Theodor Isaac Suber (1829—79) ägde på 1860-talet och till sin död *Bruzaholms* bruk i Jönköpings län, där han bodde och drev bruksrörelse, varom mera nedan.

Framförallt i Västergötland var antalet herrgårdar i judisk ägo under 1800-talets senare hälft betydande. De innehades av förmögna göteborgare, i synnerhet av släkten Heyman och den yngsta, odöpta grenen av släkten Elliot, Jacob E. (1808—81) och hans söner. Själva det av Magnus Gabriel de la Gardie byggda *Mariedals* slott, uppkallat efter hans gemål prinsessan Marie Euphrosyne, ägdes några år omkr. 1870 av Oscar Edvard Elliot, Jacobs näst äldste son, medan hans yngste, Wilhelm, bodde på *Öredal*, ett par mil därifrån. Själv hade Jacob 1862 köpt *Hulan* i Lerums socken. I Holger Elliots bok om släkten, "Kring en judisk invandrare och hans familj" (1965), kan man finna något härom. En dotter till Jacob Elliot, Alida, var gift med Otto Magnus i Göteborg. Av dennes syskon köpte Adolf Magnus (1836—1914), g.m. Ellen Raphael, på 1890-talet *Almekärr* vid Jonsered, som efter hustruns död 1919 såldes, brodern Ernst Magnus (1841—1918), g.m. Henriette Meyer från

Köpenhamn, ägde sammastädes *Bondegården*, medan en syster, Amelie, residerade på Marieborg som maka till C. O. Philipson.

Som slott brukar även *Nääs* betecknas, det stora gods, som grosshandlare Aug. Abrahamsson 1868 köpte för sin gemål Euphrosyne Leman, den frejdade sångerskan, som dock avled redan 7 febr. 1869. Abrahamsson behöll emellertid godset till sin död 1898. Han testamenterade det till svenska staten, som knappast kan sägas ha rätt förvalt arvet på sistone. Det slöjdseminarium, som donatorns systerson Otto Salomon (1849—1907) grundade och ledde, har gjort Nääs världsbekant, och det svenska ordet slöjd fick burskap i alla kulturspråk. Ottos syster Sophie Elkan bodde på Nääs till sin död 1921 och gästades där ofta av sin vän Selma Lagerlöf. I kapitlet En stor herrgård i Nils Holgerssons underbara resa skildras Nääs, där Otto Salomon låg på sin dödsbädd, i "Morbror Ruben", som handlar om August Abrahamssons tidigt bortgångne bror, är en scen förlagd till Nääs och likaså i huvudsak handlingen i Sophie Elkans novell "Drömmen om Österlandet". På Nääs hade alltifrån början August Abrahamssons älsklingsyster Henrietta (Jetta) Salomon och hennes familj sitt sommarhem i slottets södra flygel. Hos henne hade August, den barnlöse änklingen, ett andra hem, "där han regelbundet flera gånger i veckan intog sina måltider", detta enligt Jettas och Alexander Salomons sonson Otto (d.y.), som berättat om släktkretsens många originella personligheter och om livet på Nääs under Abrahamssons tid³. På fotografierna därifrån fäster man sig vid att hela släkten hade markerat judiska drag. I gengäld överbetonas, bl. a. i "Nils Holgersson", hur fosterländskt sinnade Abrahams-

³ Några minnesbilder med anledning av ett romanfragment. I Nääs 1872—1942. Minnesskrift, Göteborg 1942.

Då denna artikel redan förelåg i korrektur, fick förf. sig tillsänt ett dokument, som utgör ett intressant vittnesbörd om judisk pietet och religiositet i lantlig svensk miljö. Agronom Gunnar Leman (1878—1947), som bodde på en egendom i Od, NO om Borås, hade i bokform prydligt renskrivit sin "Mammas konfirmationsanteckningar för 70 år sedan för Rabinen M. Wolff" (i Göteborg 1866). Arbetet är avslutat i Od 9 mars 1938, det är då Hitlers jedeförföljelser nådde sin kulmen, och tydligen en gåva till systemen, professorskan Agda Lidén i Göteborg (1877—1959). Deras mors flicknamn var Amalia Nissen från Norrköping (1850—1930). Anteckningarna är utläggningar av tio Guds bud och för i åtanke en novellsamling, vars namn jag förgätit, i vilken tio framstående författare behandlar var sitt av de tio buden, som nazisterna förbrutit sig emot.

^{2a} Brukspatronen E. O. Benedicks ägde åtminstone 1858 även *Kappsta* gård i Södermanland, 16 km. norr om Nyköping.

son och Salomon voro. Andan på Nääs slöjdseminarium var genomsyrad av svenskhet med en tillsats av kristlighet; varje arbetsdag börjades med morgonbön. Otto Salomon var dock mosaisk trosbekännare och tillhörde — liksom den föga religiöse Karl Warburg — styrelsen för den judiska Göthildaskolan i Göteborg. En bönbok för synagogan i Göteborg med pärmstämpel "Otto Salomon" finns i min ägo. System Sophie Elkan var en andäktigt synagogbesökare. På Nääs bodde hon i den åt släktingarna reserverade södra flygelbyggnaden.

I sitt 1891 skrivna testamente förordnade August Abrahamsson bl. a.: "Af min kvarlätenskap öfverlemnas med äganderätt till stiftelsen . . . alla å sagde egendom vid min död befintliga, mig tillhöriga lösören, med undantag af penningar, guld, silfver, värdehandlingar, mynt- och medaljsamlingen, familjporträtt och fotografier, af mina brorsbarn målade taflor, gångkläder och öfrigt innehåll af garderober samt det af mig ägda skrifbord, hvarom allt särskildt förordnas". Följaktligen finns hela den magnifika inredningen i orubbat skick, möbler, konstföremål, tavlor (även släktporträtt), det enkla skrivbordet, husgeråd och böcker. Det brukar uppges — ovisst på vad grund — att den gamle ville ha det så, emedan han trodde att han skulle återkomma! Visserligen står det i den judiska dagliga s.k. Adertonbönen: "Förvisso kommer Du att väcka de döda till liv. Lovprisad vare Du, Evige, som väcker de döda till liv." Men detta åsyftar naturligtvis livet efter detta!

Hur som helst, så utgör den pietetsfullt bevarade och väl underhållna inredningen, som alligenom är från 1800-talet och överdådigt luxuös, "en tidsbeständ miljö, ett levande herremanshem från 1800-talets slut med allt vad däri innehålles" (Rurik Holm i "Nääs 1872—1942"), ett nästan enastående Törnrosaslott. Där finns bl. a. en liten salong, vars möbler klätts i svart sammet för att markera sorgen efter husets härskarinna, som aldrig hann flytta in. Porslinet bär hennes initialer E. A., men förmodligen ha de aldrig som på Avelsgärde varit rituellt uppdelade. Euphrosyne Leman hade varit en världsberömd sångerska och hennes förnämliga samling av noter, särskilt till operor, fyller ett par hyllmeter i "Biblioteket", bundna med E. L. eller E. A. på pärmarna. Där hänger hennes porträtt, målat i helfigur. De läderklädda stolarna i slottet är prydda med ett A.

Slottets exteriör är däremot förändrad och planen framför skövad på träd och all grönska.

Medan Otto Salomons böcker ärvt av släkten och huvudparten, de av pedagogiskt innehåll, finns i ett särskilt hus vid f. d. slöjdseminariet, är Abrahamsons ganska omfattande bibliotek nu fördelat på tre olika rum i slottet. Där finns bland allt an-

nat några judiska bönböcker på hebreiska och svenska eller tyska, stämpade med endera makeus namn, vidare Flavius Josephus' historia i den svenska 1700-talsupplagan och ett par mycket ståtliga uppbyggelseböcker i fransk översättning, La Se-maine Israélite, Paris 1846, prydda med vackra litografier och "E. Leman" på titelbladen. Antagligen är det denna fint bildade dam som tillfört boet lejonparten av den gedignare litteraturen. August Abrahamson hade själv föga skolbildning. Bland planschverk och skrytböcker på biblioteksbordet finner man visserligen "Runa" med dedikation till honom från Artur Hazelius och ett franskt arbete med tillgången i guldtryck, och hans namn med blindstämpel "August Abrahamson Götheborg" finner man i Goethes och Schillers verk, i Shakespeares på svenska och tyska, svenska klassiker, många historiska och geografiska verk, men de lästes väl av andra familjemedlemmar. Brodern Axel, som själv samlade svensk dramatik, uppvaktade August på 70-årsdagen, 29 dec. 1887, med en vackert präntad, lång dramatisk-allegorisk dikt om slöjdpedagoger och Nääs.

Nääs hade 1741—1823 tillhört ätten von Utfall, direktören för Ostindiska Compagniet Jacob v. Utfall och efter honom sonen, generalmajor Johan. Med köpet av godset följde deras och andra tidigare ägares bibliotek, men ännu 1898 lågo de utfallska böckerna, enligt uppgift 3.000 band, nedpackade i läder. (Carlander, Svenska bibliotek, 2. uppl. III: 446.) Trots att de värdefullaste skänktes till Göteborgs stadsbibliotek, återstår ett stort antal antikvariska dyrgripar inom alla möjliga ämnen, mestadels onjutable för familjen Abrahamson.

I Nääs slottspark gravsattes enligt mosaisk ritual både August Abrahamsson och Otto Salomon på en omgårdad kulle, Sveriges minsta judiska begravningsplats, medan Sophie Elkan vilar på den gamla mosaiska kyrkogården i Göteborg. Vid hennes jordfästning höll Selma Lagerlöf ett mycket vackert minnestal.

Före Abrahamssons förvärf av Nääs hade på 1860-talet *Pirbo* vid Mölnlycke inköpts av enl. Åkerhielm A. och E. Heyman, som sålde det 1919. Eftersom det låg bara en mil från Göteborg, kan egendomen kanske jämfästas med landerierna. Gabriel Heyman, som jag minns från min skoltid som en uråldrig, trägen synagogbesökare, ägde 1868—1900 *Stora Hov*, Oscar Salomon Heyman (1849—1920) ägde 1872—1906 *Hälleberg* ävenledes i Varatrakten och Knut Heyman 1885—95 *Häggatorp*. Men den äldsta och långvarigaste heymanska godsbesittningen är *Vårgårda*, som Aron Heyman (1834—1901) köpte redan 1859 och som sedan 1900 äges av familjebolaget AB A. Heyman. En mindre havregrynskvärd, landets äldsta, anlade Aron 1871, och den vart upphov till den bekanta storindustrin.

Aron Heymans maka, Hilda Josephine Davidson (1841—1913), var moster till Oscar Levertin, som vistades på Vårgårda som informator somrarna 1878 och 1879 och då skrev brev därifrån: "Där är utomordentligt vackert". Utsikt över "en å med charmanta holmar och vattenfall" (Nossan). Stället hade "ridhästar, romanbibliotek, gott piano", och vad bättre var: den sextonårige Oscar förälskade sig i en flicka, i breven kallad E-a, säkerligen den äldsta dottern Heyman, Emma, som 1 april 1878 fyllt fjorton år. Hon hade då fyra yngre syskon, varav två bröder. Yngst var Hilda Fredrika, född 1872 (ännu en syster kom 1884), med tiden en skicklig målarinna. På äldre dar nedskrev hon i Paris några minnen, bl. a. några barndomsminnen från Vårgårda: Hur jag kom att måla mina trosförvanter (i *Judisk Tidskrift* 1930). Hon berättar där hur hon som femåring en vårdag lekte på gården med statarbarnen, då en gammal gårdsfarihandlare kom med sin låda på ryggen, ur vilken han plockade fram sitt krimskrams, som barnen beundrade, men då de fingrade på hans varor och förstas inget köpte, slog stämningen om och de skrånade: "Gå din väg, din jude! Jude, jude!" Författarinnan fortsätter:

"Plötsligt fick jag se min mor, som obemärkt närmat sig, häpen och allvarlig betrakta oss. Så tillsade hon oss strängt, att ögonblickligen lämna den gamle mannen i fred, befallde statarbarnen att gå var och en hem till sig. Därpå köpte hon en del knappar, band och nålar, som jag förstod, för att glädja den gamle. Mig tog hon ganska omilt vid handen och drog mig in i huset. Och när vi väl kommit in, talade hon om för mig, att hon och min far voro judar, således även jag och mina syskon. Detta, sade hon, vara bara att va-

ra glad, ja stolt över, ty judarna hade Gud utvalt bland alla folk på jorden, som sitt egendomsfolk. . ."

Tydiligen iakttog familjen alls inga judiska seder och ceremonier. Fru Heymanns vänlighet mot den gamle juden kontrasterar också mot vad min far berättar i sina levnadsminnen, som jag efter hans berättelse nedskrev 1919. Då han som 18-åring i mars eller april 1870 tillsammans med en annan jude gick som gårdsfarihandlare i Skaraborgs län och kom till Vårgårda, jagades de bort med hundar, dvs. gårdsfolket fick befallning av patron Heyman att göra det, men tyckte synd om pojkarne och gjorde det ej. Längre fram i tiden — på 80-talet — erbjöd sig firman, berättade han vidare, att ge oss (dvs. firman Jacobowsky i Uddevalla) kredit på stora partier havregryn, om vi köpte av dem!

Veterligen finnes ingen samtida skildring av livet på någon av de bruks- och herrgårdar, som voro i judisk ägo under 1800-talet, men måhända finns otryckta brev eller rentav memoarer bevarade, som ännu ej kommit i dagen. Margareta Suber skildrar emellertid i mellersta delen av sin släktroman *Vänd ditt ansikte till mig* (1942) en bruksägarefamilj Zender på Skogahammar i Småland på 1860-talet, och utan tvivel är detta en nyckelromansk skildring av hennes egen släkt på Bruzaholm, som den nämnde farfadern Theodor Isaac Suber, romanens Elias Zender, ägde. Hans maka Sally, som också i verkligheten hette Sally Elisabeth Davidson och var född 1839, avled först 1922, då sondottern Margareta var trettio år. Av henne och sin far har hon säkerligen hört berättas om livet på Bruzaholm. Under intryck av nazismens judeförföljelser väcktes hennes intresse för släktens förhisto-

ria, hon besökte synagogor och studerade judiska bruk — mest i engelska böcker, som framgår av de hebreiska termernas stavning! — för att få autentiska rekvisita till sin roman. Söker man skala bort allt sådant som verkar läst och "lavet" och vaska fram, vad som kan antas vara traderade släktminnen, får man en trovärdig och intressant bild av förhållandena på bruksherrgården.

"Zenders" hade sålunda för husets fyra pojkar en judisk informator, Josef Levi, som tydligen även lärde dem hebreiska och judisk religion. Detta är egentligen allt vad man vet om hur undervisningen var ordnad på någon judisk herrgård. På samma sätt hade ju Oscar Levertin varit informator på Vårgårda, men naturligtvis endast i profana skolämnen. Hade "Zenders" velat leva ortodoxt, skulle de förstås ha engagerat en riktig "melammed" (hebreisk lärare), som också var kunnig i skäkting. Men på "Skogahammar" åts fläsk, och en av pojkarna förstod inte ens varför den unge gårdfarihandlaren inte ville äta skinksmörgåsen, som man gav honom. När gamle farfar "Simon Zender" kommer till godset, berör det honom illa att på sabbaten höra dånet från hammare och blåsmaskiner "och på sabbatsaftonen, då skynningen skridit så långt fram, att man kunde skönja tre stjärnor på himlen och man skulle hälsa arbetsdagarna välkomna, då stannade arbetet vid bruket till största delen utav inför söndagen" (s. 117). Vidare: "någon Mesusah hade han inte kunnat upptäcka på någon enda av husets många dörrposter⁴, och fredagskvällen då sabbaten går in, hade nästan samma förlopp som andra kvällar i vecan" (s. 141).

⁴ Jfr vad ovan berättats om Avelsgärde.

På ett annat ställe i boken heter det dock (s. 167 f.):

"Det var fredag, och då de var för sig själva, brukade Elias på aftonen be sin hustru tända sabbatsljusen och välsigna dem. Utom familjen var endast Josef Levi närvarande, och de samlades i det stora dagligrummet utanför matsalen. Elias förhörde sönerna i sabbatstexten om Mose lag och profeterna, och till sin hustrus ära läste han såsom föreskrivet var den dugliga hustruns pris i Ordspråksboken.

Till bords var de aldrig ensamma, och följdén därav var att Elias inte i sitt hem tagit upp de judiska sederna vid måltiderna, de hade inget sabbatsbröd som husfadern välsignar och utskiftar kring bordet, och han läste inte heller kiddusch, bönen över vinet, eller reciterade några sabbats-hymner.

När de reste sig från bordet sade han endast till Sally:

— Vill du tända sabbatsljusen, Sally!

Det var ett tecken för dem att de skulle samlas för att hålla andakt. Gabriel såg uttråkad ut . . ."

Sonen Gabriel var tacksam att farfar inte var där, ty "då toge det aldrig slut. Och så finge man gå in till honom och stå som ett dumt får, medan han lägger händerna på huvet på en och läser den där gamla välsignelsen som Jakob gav sina sonsöner." Det berättas också att Gabriel varit i Stockholm och fått judisk konfirmeringsundervisning.

Utom den tidigare berörda episoden då pojkarna konfronterats med en ung judisk gårdfarihandlare, en episod, som *kan* vara inspirerad av Hilda Heymans barndomsminne, förekommer en annan, då en klockjude, Isaak Jakob, kommer till Skogahammar. Han "blev aktningfullt behandlad av föräldrarna", patronens på

gården, ”och då Gabriel hade fnyst åt gubben och hans klockor, hade farfar tillrättaviserat honom och sagt: 'För ett grått huvud ska du stå upp, och den gamle ska du ära' — sådana där saker var det bara farfar som sa” (s. 121).

På Bruzaholm tände fru Sally sabbatsljusen. Även på Vårgårda var tydligen husmodern den av makarna, som var mest ”judiskt sinnad” (”jiddischlach gesunnen”, säger man på jiddisch) eller vi kanske hellre skulle säga traditionsmedveten. Samma var förhållandet hos Lemans på Salaholm, vartill jag återkommer. På säteriet *Forsby* i Södermanland residerade från 1898 godsägare Georg Harder Santesson (1858—1932), vars maka var judinnan Ida Philipson (1864—1935), och efter honom deras son Gunnar Henrik, yngre bror till litteraturhistorikern Carl F. ö. var G. Harders bror Per Henrik Santesson, häradshövding och verkstäl-lande direktör i Nobelstiftelsen, likaledes gift med en judinna, Agnes Alfhild Fränckel. De bodde på ett annat sörmländskt gods, *Grinda* i Värmdö socken.

Godsägare Gunnar H. Santesson lämnade 1958 till Norrköpings mosaiska församling ett antal judiska andaktsböcker på tyska och svenska, som tillhört hans mor, de flesta från 1800-talets mitt, men även så pass nya som rabbinen prof. G. Kleins ”Israelitiska böner och betraktelser” (1905). Där fanns även ett exemplar av de ovannämnda bibliska berättelserna på tyska, tryckta 1834 och tillägnade familjerna Benedicks och Michaelsson. Den bok är försedd med ett förord av dr G(otthold) Salomon i Hamburg, den bekante reformivraren, av vilken Ida Santesson också ägde en hel del ströpredikningar. Hon hade på *Forsby* även arbeten om judarnes senare historia, såsom

Grace Aguilars ”Woman of Israel” (1852) och Abr. Geigers ”Das Judenthum und seine Geschichte” (1865) liksom Geigers stridskrift om ”Nödvändigheten af en reform” (1893). Att hon höll reda på de judiska helgdagarna, som alla kunna inträffa på något varierande datum, ungefär som den kristna påsken och pingsten, därom vittnade några små fickalmanackor från åren kring sekelskiftet, tyskjudiska (svenska började först långt senare tryckas). Tidstypiska blomsterkort, varmed man önskade gott nytt (judiskt) år, funnos även ibland böckerna. Almanackorna lämna inte bara upplysning om helgdagarna, utan tack vare dem kan man även veta, när årsdagen av hädangångna föräldrars eller andra anhörigas bortgång infaller. Dessa ”jahrzeiter” brukar ihågkommas med att man tänder ett minnesljus, som får brinna hela dygnet från afton till afton, och sönerna läsa i synagogan kaddischbönen till åminnelse av de hädangångna. Släkten Philipson, till vilken fru Ida hörde, har alltid varit stolta över sin härstamning: de äro Kohanim (sing. kohen, präst), avkomlingar av översteprästen Aron, vilka i ortodoxa synagogor ha till uppgift att välsigna menigheten. De ha därvid bönemanteln uppdragen över sina huvuden, liksom till skydd för Guds, den osynliges, härlighet, som då tros vila över dem, och bägge händerna framsträckta med fingrarna parvis sammanhållna, så att dessa liksom bilda en krona. Sådana välsignande händer avbildas utomlands ofta på kohanniternas gravstenar, men i Sverige nästan bara på släkten Philipsons gravar, särskilt talrika på Norrköpings judiska griftegård. De finnas även på kvinnliga släktmedlemmars stenar, vilket inte eljest brukar förekomma, eftersom endast männen får nedkalla

välsignelsen i synagogan. Sedan drygt ett sekel har näppeligen någon av släkten deltagit i denna ceremoni eller ens bevitnat densamma, eller rättare sagt: ens varit närvarande, eftersom menigheten av gammalt skall vända bort sina blickar under det välsignelsen uttalas — motsatsen skulle vara fördärvbringande! Att den kohanitiska symbolen likväl fortfarande hugges in på de philipsonska gravvårdarna är ett vittnesbörd om traditionsmedvetenhet.

Antagligen iakttog fru Ida, trots sin icke-judiska omgivning, även sina jahrzeitdagar, och kanske hon rentav tände sabbatsljus? Hon var nog heller inte den enda godsägarfru, som gjorde det.

På tal om släkten Philipson må nämnas, att dess innehav av herrgårdar under början av detta sekel varit ansevärt. Båda fru Idas bröder voro sålunda godsägare. Ernst Philip Philipson (1859—1941), vice häradshövding och tidigare generalkonsul, innehade först *Yxtaholm* i Sörmland 1902—09, sedan *Ståholm* i Västmanland 1911—22, slutligen *Sjötorp*, Skultorp.⁵ Brodern Gunnar Ph. (1860—1943) och hans maka Lisa, f. Fränckel (1866—1949) ägde och bebodde *Ulvhäll* vid Strängnäs från 1903, och efter dem sonen Arthur, som var agronom och rektor för den lantmannaskola, som upprättades på *Ulvhäll* 1912. Utom *Marieborg* och *Loddbys* har släktmedlemmar vidare innehaft *Vikingstad* i Östergötland (Erik Ph.) och *Johannesberg* i Uppland (G. Ph.). (Ernst Hugo Ph. på Bjursunds säteri var icke jude.)

Genom en intervju i Skara Tidning juni 1966 med en åttiofemåring, Maria Johansson, som vid sekelskiftet varit herrskapskokerska på herrgården *Salaholm* i Trevattna, Skaraborgs län, hos Henrik Leman (1839—1928) och hans maka, fick jag den goda idén att uppsöka den pigga

⁵ I min bok "Boksammlare" (1965, s. 50) har jag oriktigt uppgivit att hans *Sjötorp* var det, som ligger vid Göta kanals utlopp i Vänern. Det finns även en herrgård med samma namn i Järpås — alla tre orter i samma, Skaraborgs, län, varför förväxlingen är ursäktlig.

äldringen och utfråga henne om livet på *Salaholm*. Gamla Maja bodde nu i en pensionärslägenhet i Floby. Hon hade 1901—04 varit hos Lemans. Patron Henrik Leman var son till Isaac Leman och yngre bror till possessionaten Paul L. på *Bisp-motala herrgård*. Henrik hade studerat vid *Chalmers* och ett lantbruksinstitut samt varit förvaltare på en större gård i *Bohuslän*. Han gifte sig 1866 med *Emilie Warburg* (1842—1903), dotter till konsul *Michael S. Warburg* och syster till litteraturhistorikern m. m. *Karl Warburg*. De flyttade som nygifta till *Salaholm*. Leman var en mycket verksam man, en energisk och oförtruten optimist, som skötte sin gård rationellt. I en hembygdsbok "Salaholm och dess ägare genom tiderna" av *B. Andrén* (Örebro 1942), finns ett kapitel om Leman och hans insatser, ur vilket här må återges i utdrag: "Han var sin egen inspektor och förvaltare, men hade den lyckan och förmånen att äga en duktig rättare . . . Med avseende på lantbruket vidtogos flera moderniseringar. Varje år uppbrötos hundratals lass sten ur åkrar, där förut knappt en harv kunnat gå fram. En del starrängar utdikades och odlades, som sedan gävo lönande skördar. Han införde växelbruk, klöverbullar och rotfruktsodling samt mycket annat." Byggde en ny kvarn med 4 par stenar. "För sina underhavande var han en god husbonde. Alltid hjärtlig och vänlig mot alla", full av goda råd. "Under farsoter anskaffade han läkare och gick själv omkring i husen och utdelade medikamenter samt gav råd, tröst och uppmuntran utan att vara rädd om sig själv eller räkna på egen fara." Han donerade en fond för vård av obemedlade sjuka, då han flyttade bort från *Trevattna*. "Leman var enkel och anspråkslös i sitt uppträdande.

Han satte sig själv på kuskbocken å mjölkvagnen och skjutsade mjölken till dåvarande Sörbo station. Sommartid tog han med i mjölkvagnen en del trädgårdsprodukter, som han avlevererade i husen i samhället. Det skulle nog andra godsägare varit för höga att göra.”

Trädgården och parken på Salaholm, som var ett vidsträckt gammalt adels gods, var ”en av de vackraste, bäst skötta och mest givande i trakten”. Leman medarbetade flitigt i tidningarnas lantbruksavdelningar. Han blev från början socknens kommunale ledare, från 1868 till 1904 ordförande såväl i kommunalstämman som kommunalnämnden. När sillfisket på västkusten var så rikt att inte på långt när allt kunde användas, köpte Leman flera järnvägsbilar till gödning åt sina magra åkrar, vilket med tiden gav utmärkta resultat. Andrén berättar flera lustiga episoder, som belyser patronens energi, företagsamhet, folklighet och humor. Hans kära maka avled den 4 april 1903 ”efter en lång och tärande sjukdom”. ”Hon var en ovanligt intelligent, älsklig och god kvinna. Hennes död var ett hårt slag för Henrik Leman, ty de båda makarna hade ända från barndomen hållit ihop. Hemmet blev nu ej detsamma som förr, då han ej längre vid sin sida hade sin trofasta maka. Han sålde därför år 1904 Salaholms egendom...” I stället köpte han en mindre egendom, *Högtorp* i Mellösa, Södermanland, där han bodde till sin död. Sin järnhälsa bevarade han livet ut.

Henrik Lemans och Emilie Warburgs förstfödda, Gerda, hade dött som sexåring, men de hade varit nog fördomsfria att ge den dotter, som föddes året därpå, samma förnamn — och hon levde i 86 år; yngsta dottern, Elin, lever än. Ende sonen var efterbliven eller kanske sinnesslö

— gamla Maja pekade på tal om hans sjukdom på sin panna — varför fadern köpte en mindre gård på annat håll, där sonen fick vistas.

Man skilde på Salaholm mellan tjänstefolksköket och herrskapsköket. I det första lagade man mat för sju personer, fyra manliga och tre kvinnliga. Till julen slaktades två grisar och en ox. Herrskapet åt kalv, gäss och höns, men inte svinkött. Det hände dock att patronen, som var mindre nogräknad, smusslade in ett stycke fläskrygg i herrskapsköket, och fru Emilie sade: — De’ va’ feta kalvryggar Du har, Henrik.

På fredagarna tände frun ljus (sabbatsljus) och på lördagarna hade herrskapet vilodag, medan tjänstefolket gick i kyrkan på söndag. På jahrzeitdagar (Maja kände förstås inte till ordet) tände patronens minnesljus. Ibland for de in till Göteborg på sina helgdagar, ibland fastade de eller åt osyrat bröd och drack té (pesachfesten). I tidningsintervjun med Maja Johansson läser man: ”Patronesans insatser i köket inskränkte sig till att ett par gånger om året komma ut och koka vinsoppa. Annars syntes husets damer inte till.” Frun var ju sjuklig och gick bort, så Maja kanske generaliserar detta om hennes ringa intresse för köket. När det bjöds till fest på Salaholm rullade man ut en röd matta för gästerna att gå på från fordonet och in i huset. Aftondräkt var obligatorisk till middagen. När jag frågade, vilka Lemans umgicks med, räknade Maja upp en rad andra herrgårdar, varifrån herrskaperna gästade Salaholm och vice versa, men inte Heymans på Vårgårda eller någon annan judisk godsägare.

Stundom kom judiska gårdfarihandlare. De fick mat i köket (herrskapsköket?),

men om de icke ville äta maten (såsom varande icke-koscher), skickades de in till patronen, som gav dem pengar. Ibland fick några gårdfarihandlare ligga över natten på gården.

Högstorp, dit Lemans flyttade 1904, förvaltades efter hans bortgång av dottrarna Gerda Marie-Louise och Elin till 1945, då de sålde stället. Att jag framhävt Henrik Lemans driftighet som jordbrukare och trädgårdsodlare — hans trädgård blev ursprungsort för en särskild äppelsort, Salaholmsäpplen — betyder ingalunda att denna varit enastående. Många andra judiska godsägare får i Åkerhielms arbete lovord för sina förbättringar, men då de sannolikt själva fått lämna uppgifter om sina resp. gods, kan dessa ej anses fullt objektiva och tillmätas samma värde som omdömen av en bygdens son som André, till på köpet nedskrivna många år efter det godsherrn lämnat trakten, ja, överhuvud det jordiska. Av samma skäl vill jag också återropa en annan västgötsk hembygdsbok, som bl. a. lämnar uppgifter om *Stora Hov*, ett storgods, som också länge var i judisk ägo. Det köptes 1868 av Gabriel Heyman och hans maka Adèle Lemans för 170.000 rdr rmt och ägdes efter hennes död av maken ensam, men hela tiden sköttes godset av hans sväger Edward Moritz så väl, som hade det varit hans eget, ”och har hans bemödanden lyckats så väl att Stora Hof med allt skäl kan kallas en mönstergård. Ett mejeri fanns visserligen å egendomen före hans tid, men har detta betydligt uppdrifvits och är gårdens cheddar-ost känd och erkänd som en af de bästa inom provinsen”.⁶ Heyman, som var grosshandlare i Göteborg, sålde 1900 Stora Hov till sin förvaltares barn,

⁶ Rich. Hjorth: Beskrifning öfver Laske härad i Skaraborgs län, Vänersborg 1903, s. 82.

sonen Carl Moritz med fru och svärsonen Eric Lindahl, gift med Bertha Moritz, hälften till vardera; Carl Moritz skulle inneha huvudgården.

Salaholm var nog inte den enda herrgård i judisk ägo, där man tände minnesljus på årsdagen (efter den judiska månkalendern) av bortgångna föräldrars död. Hos *en* på landsbygden boende judisk man nöjde man sig inte med detta. Albert David Jones (1850—1924) — tidigare ägare till Jones' Grill i Stockholm, varifrån öknamnet grilljanne härrör — innehade 1897—1914 järnvägsrestauranten i Gnesta. Han bodde i en villa i det sörmländska stationssamhället. På en tomt mitt emot restauranten hade han ett mindre tvåvåningshus, som allmänt kallades Synagogan, ty i övervåningen hölls gudstjänster då Jones hade jahrzeit efter sina föräldrar med deltagande av provinsialläkaren dr Moritz Jacob Simon och tillresta vänner och fränder. Självt var Jones ogift, men hans musikaliska syster Rakel Jones bodde i villan och skötte hushållet där. Hon förestod restaurangköket. Ännu på 1920-talet försågs tågen, åtminstone natttågen, i Gnesta med matkorgar från Jones.

Ehuru det knappast är av intresse för mitt egentliga ämne, vill jag för fullständighetens skull nämna några större herrgårdar, som under detta sekel varit i judisk ägo: *Näsby* slott (Roslags Näsby), som Carl Robert Lamm inköpte 1902 och restaurerade efter Tessins ritningar 1903—05, *Charlottenlunds* slott, en mil från Ystad, som den danskfödde sockerfabrikanten Jacob Lachmann (1844—1909) köpte 1902 och där hans änka Clara bodde kvar till sin död 1920 och där hon ägnade sig åt musik och filantropi (Clara Lachmanns fond till främjande av den skandinaviska samkänslan). Vidare: *Sunds* gård på N. Värmdö, som Robert Nathanson ägde och bebodde, *Kaggeholms* gods och slott i Uppland, Martin Aronowitschs sedan 1917, *Tibble* herrgård i samma landskap, som innehades av Charles Friedländer och efter honom av hans son, agronom Herman Friedländer, Frank Hirschs *Balingsholm*

i Huddinge, som hade inköpts åt prins Erik, men sålts igen 1916. Till de judiska godsägarna kan också räknas Axel Leman (1871—1957), som 1898 grundade *Forsa* linspinneri i Sörforsa, Hälsingland. Liksom fru Abrahamsson på Nääs, f. Leman, tillhörde han en annan släkt än Isaac Leman och hans godsägande söner.

Även om herrskaperna på de judiska godsen icke som sina fäder eller förfäder levde ortodoxt, utan hade i stort sett samma mathållning som andra svenska hem och på sin höjd undvek svinkött, såsom fallet var hos Lemans på Salaholm, så förekom det säkert en del speciella judiska rätter såsom "gefüllte fisch". Emellanåt finner man i svenska tidningar ett recept på denna delikatess, där fisken (vanligen gädda, karp eller torsk, ehuru kummel och kolja är än bättre) kokas med selleri och serveras med en sås, gul av mycket saffran. Detta recept kallas "Stinefrids religiösa fisk" efter namnet på framlidne bibliotekarien Harald J. Heymans stuga på Karingön; hans maka Stina har fått receptet av sin mormor Emelie Selina Wahren (f. Philip 1838). En dotter till denna var fru Ellen Salomon på Nääs, en son den Jacob Wahren j:r, som ägde *Lönö* och dessutom ett par bruk i Södermanland, *Stafsjö* och *Virå*.

Vinsoppa, som fru Leman lagade en gång om året, enligt Maja Johansson, kan ha varit kallskål eller bål, men troligare är, att hon gjorde i ordning russinvin till den judiska påsken. Det ville hon själv göra. Sådant vin dricker barnen i Leverittins roccoconovell "Kalonymos", som bygger på minnen från påskfirandet i mormoderns hem — även hon var av Norrköpingssläkt, Rebecka Davidson, f. Bendix (1809—1889) — medan de äldre drack ädlare druvors saft; numera importeras, ungefär sedan sekelskiftet, vin "från heliga vinets jord", dvs. Palestina. Osyrat

bröd, mazze, köps även av familjer, som alls icke fira det osyrade brödets fest. Av mazze-mjöl göras läckra bollar (knödel, kneidlach), vanligen kokta i hönsbuljong. På samma sätt avnjutes en annan omtyckt rätt, små trekantiga piroger. Puddingar, kugel, förekommer i många varianter, bl. a. av makaroner. Kanske tillreder man schalet, den mastiga anrättning, som Heine besjunger som en himmelsk spis, "des wahren Gottes koscheres Ambrosia, Wonnebrot des Paradieses" (Prinzessin Sabbath, i Hebräische Melodien). Oxbringa med zimmes, stuvade morötter och katrinplommon m. m., är en vanlig delikatess. Namnet zimmes etymologi antas vara zumus. En annan judisk specialitet är saltgurkor — Kahns gurkor!

Att bergis eller barkis är ett brödnamn, som länge var känt endast i de tre gamla svenska judestäderna, påpekade jag redan 1924 i ett bidrag till Nysvenska studier. Därmed avses med vallmofrön beströdda matbröd av vetemjöl. Över tvenne sådana läser man på sabbaten en välsignelse (hebr. beracha). Kanske blir härledning- en av namnet tydligare om man erfar att det på tyska heter barches eller berches, på danska birkesbröd. En sorts småbröd kallas "judebröd" och har väl också sin upprinnelse i det judiska köket.

De här uppräknade och åtskilliga andra anrättningar ha säkerligen förekommit på herrgårdarna vid sidan av svensk husmanskost och mera raffinerade rätter.

Liksom de assimilerade judeättlingarna bevarat ärvda matrecept, så krydda de även sitt språk i familjekretsen — i vidsträckt mening — med gamla hebreiska, tyska eller jiddiska ord av profan karaktär, medan de stå helt främmande för det religiösa arvet med dess hebreiska terminologi. I den Elliotska släktboken an-

föras ett par ord, som brukades inom de kristna släktgrenarna, såsom schmuss el. schmus (småprat). Andra gängse ord äro t. ex. meschugge (tokig), chein (skönhet, behag), rosche (ond människa, antisemit), rischus (judehat, avledning av rosche), osser (sannerligen) och naturligtvis goj, plur. gojim (eg. folk, icke-jude). Ett specifikt ord, som förekom endast inom de gamla svensk-judiska släkterna är schin (efter begynnelsebokstaven i ordet Schwede, svensk). Flera allmänt bekanta ord är hämtade från affärlivet: pleite (bankrutt), mechulle (konkurs), mezie (fynd, gott pris), tinef (skräp, dålig vara).

Det ligger utanför ramen för denna studie att utreda frågan, varför judar skaffade sig herrgårdar och bosatte sig på dem. När det gäller bruksägare och industriikare som Axel Leman, ligger svaret i öppen dag, likaså i de fall, där verkligt intresse för moderneringen förefanns. Många godsägaresöner blevo agronomer. Förhållandet till de på godsen anställda förefaller ha varit gott, ja, flerstädes synnerligen gott. Judar bruka ju vara hyggliga arbetsgivare. Men undantag måste självfallet ha funnits. Ett kapitel, som

helt måste förbigås av brist på material, är godsägarnas förhållande till grannar och traktens folk i övrigt. Kanske är det lika komplicerat som den svenska lantbefolkningens inställning till den andra kategori av judar som den kom i beröring med, gårdfarihandlarne, ett ämne som jag däremot samlat så mycket stoff om, att det kunde räcka till en stor bok, som dock aldrig kommer att se dagen. Förhållandet mellan de bägge judiska skikten, de besuttna, förmögna, assimilerade å ena sidan, de fattiga, oftast nyinvandrade gårdfarihandlarne å den andra, har jag däremot berört på tal om Bruzaholm, Vårgårda och Salaholm. Även detta var komplicerat och skiftade med graden av herrgårdsfolkets assimilation, traditionsmedvetenhet och hjärtelag. Det varierade också, som vi sett, efter levnadsålder, kunde vara olika hos barn, ungdom, vuxna och åldringar.

Hur som helst: svensk-judiskt herrgårdsliv är ett fascinerande ämne. Om dessa anteckningar kan bidra till att locka fram i dagen brev och minnesanteckningar, som ytterligare kan belysa det, skulle det glädja mig.

Summary

Life on Swedish-Jewish Country Estates

Adherents of the Jewish faith did not receive permission to take up residence in the rural districts of Sweden and acquire property there until 1860. However, special dispensation was granted to deserving Jews even earlier and the prohibition had been evaded in various ways too. The author gives an account of some thirty farms and industrial estates which were owned by Jews. There is no contemporary description of life on these Jewish properties but from a novel by Margareta Suber based on family reminiscences, the author selects certain sequences which reveal how instruction, among other things, was organized on a Jewish estate. Here

it was the mother of the family who lit the Sabbath candles and the author of the article points out that it was the mistress of the house who was most alive to tradition and who kept up Jewish customs most zealously. Another custom was that of lighting a commemorative candle on the anniversary of a relative's death. The author has also obtained information by interviewing an old cook who worked in a Jewish country house. The paper gives examples of Jewish dishes and special words used in the Swedish-Jewish families. In contrast with the assimilated gentry Jews appears in the country their itinerant race-fellows, the pedlars.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

NILS-ARVID BRINGÉUS: *Gunnar Olof Hylltén-Cavallius. En studie kring Wärend och wirdarne*. Nordiska museets handlingar 63. Stockholm 1966. 400 s., ill. Pris kr 48:—.

Att folklivsforskningen låter dags datum bli främre gräns för sitt ämnesområde eller att den mer än tidigare ägnar sig åt samhällsgrupper med mindre traditionsbundenhet innebär givetvis ingen avhistorisering av ämnet. En sådan inträder först när forskare deklarerar, att det äldre materialbeståndet och hur detta tillkommit är något intresselöst och ofruktbart. Därmed har de dock samtidigt ställt sig själva inför frågan, om deras verksamhet skall kallas folklivsforskning eller hellre något annat.

Hur ett äldre forskningsmaterial tillkommit, i vilket syfte det insamlats och vilka synpunkter, influenser och åskådningar som varit avgörande för dess tidigare bearbetning och tolkning måste vara av stor källkritisk betydelse för samma materials och därur vunna resultat vidare användning. Därav följer också att forskningshistorien inom ett ämne är en viktig och fruktbar del av densamma.

När Nils-Arvid Bringéus 1961 utgav den av honom nyfunna stora samlingen av sockenbeskrivningar från Hälsingland från 1790—91 (rec. i Rtg 1963) var det ur källkritisk synpunkt betydelsefullt, att han samtidigt lämnade en ingående historik över det invecklade händelseförlopp som låg bakom tillkomsten av den använda frågelistan med föregångare ända ned i 1600-talets början. Detsamma kan sägas om Bringéus i denna tidskrift 1962 publicerade uppsats Peter Wieselgren och folkminna. Men även om Wieselgren skapat ordet "folkminne", som sedan kom att ge namnet åt en särskild vetenskapsgren, så var det dock främst hans ställning som landsman, vän och föregångare till G. O. Hylltén-Cavallius som intresserade Bringéus. Wieselgrens lärdomsmiljö var densamma som fanns kring den unge Hylltén-Cavallius. Betydelsefull för båda blev Sven Nilsson, arkeologen och naturforskaren i Lund.

Med utgångspunkt från forskningsobjektet i Wärend och wirdarne — "folket", "hembygden" — inleder Bringéus sin bok om Hylltén-Cavallius med en brett upplagd analys av de forskningshistoriska förutsättningarna för bokens tillkomst såväl beträffande tid och miljö som dess författare personligen. Huvudavsnittens rubriker antyder dispositionen: Forskningsobjektet, Arbetsgången, Uppgiften, Metoden, Materialet. Med romantiken och 1800-talets ingång breddades historieforskningen till att också omfatta kultur och arbetsliv. Målsättningen blev en folkets och inte bara en konungarnas historia. Det är i denna utveckling Wärend och wirdarne hör hemma. Bringéus klargör i sin bok de faktorer som åstadkom att verket sedan tog gestalt: å den ena sidan den starka konservatismen i Värends bondekultur, å den andra de stora förändringar i denna kultur som Hylltén-Cavallius själv upplevde.

Kan utländska impulser spåras i Wärend och wirdarne? Bringéus ger detta problem en ingående behandling. Tylor har nämnts. Och Carl Cullberg har i en uppsats tagit upp en tanke av v. Sydow att Mannhardt skulle ha kunnat vara av betydelse för Hylltén-Cavallius. Bringéus visar att båda möjligheterna kan uteslutas och att Tylor istället själv pekat på Sven Nilssons framhävande av utvecklings tanken vid studiet av mänsklig kultur. Redan i Svenska folk-sagor och äventyr 1844 talar Hylltén-Cavallius om "utveckling", men då hade också Sven Nilssons Skandinaviska Nordens ur-invånare i sin helhet utkommit året innan. Något större omedelbart inflytande utövade dock boken inte på Hylltén-Cavallius. Däremot kan Bringéus visa, att upplånet till Stockholm 1850 av småländska domböcker och excerperingen ur dessa utgjort en avgörande vändpunkt: nu kan ett verk om Wärend bli av. Men när blev det Wärend och wirdarne? Om vad som är bevarat i manuskript från denna tid skriver Bringéus själv: "Framställningen är avsedd att karakterisera wirdarna, icke att bevisa några bestämda problem." Beträffande det tryckta verket har han däremot mycket starkt och med rätta framhållit, att det bäres

upp av konsekvent genomförda problemställningar. Efter 1855 vet vi föga om Hyltén-Cavallius forskningsarbete förrän ett första avsnitt av Wärend och wirdarne föreligger i tryck i slutet av 1863. Här är onekligen en vit fläck och man kan fråga sig om det var impulserna från Sven Nilsson som först nu hunnit få full mognad. Eller om härtill också möjligen kommit nya intryck som nått Hyltén-Cavallius t. ex. under hans utlandsvistelse. Att det alltså skulle kunna ligga något i Gösta Bergs tidigt gjorda antagande om impulser utifrån.

Främst syftade Hyltén-Cavallius till att i sitt verk ge bilden av det forntida folklivet. Detta sker med användandet av vad Bringéus kallat den traditionshistoriska och den komparativa metoden. Den förra gav den grundläggande principen i Wärend och wirdarne: att studera det äldre svenska folklivet i det yngre. Metoden gav också en möjlighet till avgränsning: att avskärma sådant som ej kunde belysa de förhistoriska kulturskedena. Ifråga om det jämförande materialet, som endast sparsamt kommer till synes i den färdiga boken, visar Bringéus hur detta intog en vida större plats i insamlingsarbetet och i förarbetena. Bringéus bygger här som i övrigt på Hyltén-Cavallius i olika arkiv bevarade stora brev- och handskriftssamlingar — förut så gott som helt outnyttjade — och de har också gett honom möjligheter till en utförlig källkommentar till Wärend och wirdarne, vars egna källhänvisningar är mycket få. Särskilt värdefull är den källkritik Bringéus ägnat illustrationerna.

Bringéus ingående analys gäller inte bara forskningsmetodikerna i Wärend och wirdarne utan också dess motsvarande tillämpning inom den närmast föregående och samtida forskningen. En forskning av detta slag ställer stora anspråk på sin utövares klarsyn och humanistiska allroundkunskaper. Det måste ha som förutsättning en mogen och allsidig forskningsverksamhet, nybörjare göra sig ej besvär. I Wärend och wirdarne har Nils-Arvid Bringéus översyn och lärdom inom ämnet kommit till nytta i ett samlat och enhetligt verk. Betecknande för betydelsen av att ett sådant nu föreligger är att det tidigt efterlysts av tre av den moderna folklivsforskningens portalfigu-

rer i Norden: C. W. von Sydow, K. Rob. V. Wikman och Sigurd Erixon.

Sigfrid Svensson

IMRE HOLL: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. Mit Beiträgen von S. BÖKÖNYI, Gy. DUMA, J. STIEBER und Z. ZSÁK. (= *Studia Archaeologica IV*). Budapest 1966. 92 s., ill. Pris \$ 6:—.

I ett hus på borgkullen i Buda påträffades 1954 en källarbrunn, som delvis var fylld av ett slamlager med en ovanligt rik samling fynd av medeltida artefakter. Brunnens mynning låg mer än 6 meter under husets källarvåning och när man började upprensningen stod här en 6 meter hög vattenpelare. Nedanför denna befann sig slammskiktet på bortemot 6 meters djup, av vilka de fem nedersta var fyndförande. Genom det ständigt fuktiga slammets och genom vattnet ovanför hade även organiskt material såsom trä, läder och ben blivit bevarat. Endast ett mindre antal föremål, bland dem dock ett praktfullt tennkrus, har av en tillfällighet hamnat i brunnen, när denna ännu var öppen till hela sitt djup. Det övriga har sannolikt i kasserat skick hamnat på sopbaken och sedermera, när brunnen inte längre bedömts som användbar, vid något tillfälle i slutet av 1300-talet eller de första åren av 1400-talet skyfflats ned i denna.

De fynd som gjordes kan rätt entydigt dateras till en tidrymd av 150 år, från andra hälften av 1300-talet och framåt. En huvuddel av dessa utgjordes av keramik, både hela pjäser och fragment av sådana. De lämnar viktiga bidrag till kännedomen om den ungerska tillverkningen, men där finns också föremål som importerats från Österrike och ett ensamstående fragment av annan tills vidare obekant utländsk tillverkning. Några få brottstycken av glasföremål ger möjlighet att konstatera förekomsten av den ribbade glasbägaren och den dubbelkoniska flaskan, sådana vi känner dem från medeltida bildframställningar.

Bland metallföremålen är det ovannämnda tennkruset särskilt anmärkningsvärt — det visade sig f. ö. vid analys ha högre blyhalt än

tennhalt och bör därför ha varit närmast oavvändbart för förvaring av dryckesvaror! Det dateras till omkring 1350—75 och uppfattas med viss tvekan som tillverkat i Buda. Formen överensstämmer nära med silverkannor från denna tid och en i kannans botten på insidan anbragt medaljong med en plastisk lilja ger möjlighet att ytterligare säkerställa datering.

Ur allmän synpunkt erbjuder emellertid föremålen av trä det största intresset. Utom ett lådformigt saltfat och en fragmentarisk handpust hittades, i bevarat eller i mer eller mindre ramponerat skick, 16 skedar, av vilka fem snarast för bruk i köket, 4 tallrikar, 4 fat, 2 skålar ("Köpfe") och en stor träflaska, alla dessa i svarvat arbete, och dessutom en laggad bytta och två låga laggade skålar. Särskilt skedarna är av skiftande utseende och ger intressanta inblickar i formutvecklingen. Tallrikarna är runda med vulst i kanten på båda sidorna; de har att döma av knivspår använts dubbelsidigt. När det gäller de båda "Köpfe", hade en hänvisning varit motiverad till Heinrich Kohlhausens uppsats om Der Doppelmasserbecher (Jahrbuch der Coburger Landesstiftung 1959, s. 109 ff), där flera goda paralleller meddelas ur bildkonsten och av bevarade föremål. Den stora svarvade flaskan liksom några av tallrikarna är försedda med inskurna och inbrända ägare- och/eller tillverkaremärken, resp. officiella kontrollstämplar, som ger grundval till intressanta analyser.

I arbetet ingår en utförlig redogörelse för en undersökning av det benmaterial som framkom vid tömningen av källarbrunnen, omfattande bl. a. 331 bestämbara knotor av ryggradsdjur. Den är författad av dr S. Bökönyi, direktör för jordbruksmuseet i Budapest och en internationellt känd utforskare särskilt av boskapsrasernas historia, och ger mycket värdefulla utblickar och hänvisningar till andra fynd, framför allt på östeuropeiskt område. Bökönyi fäster sig särskilt vid att i källarbrunnen i Buda inga spår fanns av de stora djur av primigeniustyp som är karakteristiska för den epok som tar sin början vid övergången mellan 1300- och 1400-talet. I stället möter här den i hela Europa utbredda, primitiva, korthorniga boskapen av ringa kroppsstorlek.

Benmaterialet härstammar praktiskt taget

helt från tamdjur, men representerar alla olika kroppsdelar, alltså även dem som inte erbjöd något ätbart. Bökönyi sluter härav, att resterna härrör från en adelsman eller borgare med lantgods i Budas närhet, från vilka han kunnat införa slaktdjur för hushållets behov. Även ett stort antal fruktkärnor som blivit bestämda av Zoltan Zsák pekar i samma riktning. Här till ansluter sig Imre Holl och han kan även med annat material visa att i varje fall under 1300-talet huset i de övre våningarna varit bebott av den rike husägaren, medan hantverkare hållit till i de lägre regionerna, sålunda en skomakare och en guldsmed, vilka lämnat spår efter sig i form av läderavfall, resp. verktyg (smältdeglar, handpust). En del av den enkla keramiken kan ha kommit från de senare kök. Den finare och äldre skulle däremot liksom glasvarorna och tennkruset kunna tänkas härröra från en äldre innehavare av fastigheten, ärkebiskopen János Kanizai, som 1391 donerade det till Helige Stephans kapell i Esztergom.

Imre Holls publicering av fynden från källarbrunnen i huset Disz-Platz nr 10 i Buda är i alla avseenden monstergill. Det goda och väl reproducerade bildmaterialet ger läsaren en utmärkt information om de olika fynden och Holls kommentar är saklig och väl avvägd. Hans hänvisningar till motsvarande företeelser på andra håll är lärerika och kommer att bli av betydelse för den fortsatta forskningen på detta viktiga område inom medeltidsarkeologien.

Gösta Berg

MARGARETE MÖCKLI- v. SEGGERN: *Arbeiter und Medizin*. Die Einstellung der Zürcher Industriearbeiters zur wissenschaftlichen und volkstümlichen Heilkunde. Schriften d. Schweiz. Gesellschaft für Volkskunde 46. Basel 1965. 211 s., ill.

Ovannämnda akademiska avhandling är en utvidgning av ett seminariearbete för professor Richard Weiss, som vinterterminen 1954—55 hade "arbetaren" som tema för sitt seminarium. Utgångspunkten var Karl Bednariks bok

Der junge Arbeiter von heute — ein neuer Typ. Weiss ämnesval var givetvis ett led i de sedan länge på olika håll pågående strävandena att också foga stad, nutid och olika samhällsklasser in under folklivsforskningens arbetsfält.

Syftet med von Seggerns undersökning var att få fram arbetares inställning till vetenskaplig och till folklig läkekonst. Undersökningen omfattade från början intervjuer med 12 metallarbetare i staden Zürich. Efterhand utökades den dock till att gälla även textilarbetare inom kantonens landsbygd. Totalt har ett 60-tal personer intervjuats, däribland också ett antal personer ur andra yrkesgrupper.

I bokens första hälft presenteras sagesmännen en i sänder. Förf. lämnar här med varierande utförlighet sådana uppgifter som är av vikt för förståelsen av de olika personernas inställning till medicinska spörsmål: uppväxtförhållanden, miljö och bostad, arbete och inkomst, religiös bakgrund etc. Vidare redovisas de eventuella sjukdomar sagesmannen eller hans familj har eller har haft och vad som gjorts för att bota dem.

Resultatet av intervjuerna redovisas i bokens andra hälft. Här kan endast ges några stickprov. En fråga gällde inställningen till läkare, där den forna distansen minskats. Särskilt visar de yngre arbetarna en viss skepsis mot läkare, under det att den äldre generationens tro på mediciner, på läkarkonsten och dess utövare är orubbad. På landet är denna omvandling av förhållandet mellan läkare och patient inte så märkbar.

En viss skepsis mot försäkringsväsendet föreligger, främst på landet. Att en offentlig institution tar hand om saker, som tidigare skötes av familjen, grannarna och bygemenskapen, anses demoraliserande. Förf. framhåller, att det är tendensen att uppluckra den gamla gemenskapen som märkes och avböjes. Vidare menar hon, att rädslan för den upplösning av familjen, som välfärdsstaten för med sig, även återspeglas i att så förvånansvärt få av sagesmännen vill att födselar och död skall förläggas till sjukhusen.

Åderlätning och koppning praktiserades i en del orter i Zürcher Oberland ända till 1900-talets början, men ingen av sagesmännen har själv gjort det. Blodiglar användes förr, an-

tingen på läkares förslag eller på eget bevåg. I dag har läkarna återigen börjat rekommendera blodiglar mot åderbrock. I Röda Korsets blodgivartjänst ser förf. en återgång till åderlätning. Men på lantligt område är blodgivningen obekant och här betraktas nu åderlätning som övertro. Det torde f. ö. vara överdrivet att, som förf. gör, jämställa åderlätning med blodgivning. Verkan är visserligen densamma men inte bakgrunden. Bland naturliga läkemedel intar läkeörterna en stor plats i boken, beroende på att man här möter både av- och tilltagande kunskaper. Ett avsnitt ägnas slutligen uppfattningen om magiska botemedel och olika irrationella metoder. Böjelsen för dylika visade sig naturligt nog vara större inom det lantliga området.

Den "mosaik" — förf:s eget uttryck — som von Seggerns framställning utgör, är inte enbart beroende på svårigheten att dra någon gräns mellan vetenskaplig och folklig läkekonst eller på ämnets omfång. Framställningen måste bli splittrad med tanke på urvalet av sagesmän och det relativa fåtalet intervjuade. De flesta är arbetare, men detta är nästan det enda gemensamma för dem. De kommer från vitt skilda miljöer, har olika bakgrund med avseende på ekonomisk ställning, intressen m. m. och representerar olika trosåskådningar. De måste ofta behandlas var och en för sig i de olika sammanhangen. Allt detta bidrar till att det här inte går att få fram någon enhetlig bild av arbetaren kontra medicin. Flera tydliga tendenser går emellertid att skönja.

Förf:s strävanden att redovisa alla detaljer och underligheter hon stött på bidrar till att splittra framställningen. Åldersklyftan mellan sagesmännen i staden (medelålder ca 44 år) och på landet (medelålder ca 68 år) försvårar alla jämförelser. Orsaken till ålderskillnaden är att en yngre arbetargeneration helt saknas på landsbygden. Framställningen hade troligen vunnit i klarhet, om förf. t. ex. följt Karl Bednariks linje och koncentrerat undersökningen till att gälla en jämförelse mellan den yngre arbetargenerationen och den äldre, således inskränkt undersökningen till staden som från början var avsikten, eller om hon på något annat sätt begränsat ämnet.

Elisabeth Lundin

SIGFRID SVENSSON: *Introduktion till folklivsforskningen*. Natur och Kultur. Stockholm 1966. 203 s., ill. Pris häft. kr 24: 50, inb. 29: 50.

Professor Sigfrid Svensson har samlat ett antal av sina föreläsningsteman och sina iakttagelser över svensk folklivsforskning i en exempelsamling som utkom i maj 1966. Boken presenterar, i form av korta kapitel med slående namn, problem som förelegat, metoder som tillämpats och resultat som nåtts under mer än ett halvt sekels utforskning av den folkliga kulturen, både den materiella och den immateriella, i Sverige. Exempler är valda bl. a. ur den långa rad av etnologiska och folkloristiska undersökningar som publicerats i serierna Nordiska Museets Handlingar och Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien samt bland uppsatser i *Fataburen*, *Rig* och *Folk-Liv*.

Boken är väl främst tänkt som en handbok för nybörjare-studenter. Man kan anta att den även kommer att läsas av företrädare för etnologins grannvetenskaper samt möjligen av en något vidare krets bestående av intresserade lekmän. Vissa av resonemangen förutsätter närmare förtrogenhet med och förhandskunskap om etnologiska frågor och är kanske för lekmanakretsar och nybörjare närmast av presenterande art. Förf. har själv påpekat att allt i boken inte är lika elementärt (Svensson: Att skriva en lärobok, i *Meddelanden från Seminariet i Nordisk och jämförande folklivsforskning* nr 39, juni 1966, s. 4 ff.). Boken ger som vägledning snarast en sammanställning av frågor som varit centrala inom och som enligt olika metoder behandlats av den svenska folklivsforskningen.

Sådan presenterande karaktär har förordet, med dess klarläggande av termerna folkkultur och högreståndskultur, samt de första sex kapitlen. I dem behandlas folkkulturens traditionsbundenhet och dess därav följande lämplighet som forskningsobjekt för historiska syften. De evolutionistiska och funktionalistiska forskningsriktningarna definieras och exemplifieras. Till funktionens och miljöns betydelse återkommer förf. i kap. 13. Problemen angående kultursammanhang granskas. Ett särskilt kapitel ägnas kartering.

Det vore önskvärt att de nordiska etnologerna vid kartläggning nådde fram till enhetlig-

het i fråga om karteringsprinciper och kartsyften, så att det i vart fall framgick om avsikten är att ange varians, att registrera, att statistiskt ange de lokala växlingarnas omfattning eller att grafiskt ange en företeelses metamorfos (Jfr Matti Sarmela: *Kansankultuurin kartoituksesta*, i *Virittäjä* 1965, s. 255—279, med tyskt referat).

Med exempel belyses kulturområden av olika art. Som fortsättning därtill granskar Svensson reliktområden och periferiska områden som ofta är reliktområden. Han frågar sig vad som är bestämmande i ett reliktområdes struktur. Exempel på föremålsrelikter förorsakade av antingen funktionell eller social reträtt ges. För 1930-talets forskningsriktning Wörter und Sachen redogöres i kapitlet ord och sak, där särskilt förhållandet mellan benämningar och det benämnda granskas.

Ovannämnda helt flyktigt refererade kapitel kan betraktas som en exemplifiering av några vanliga forskningsmetoder och forskningssynvinklar inom etnologien också med beaktande av deras historia. De fem följande kapitlen är de viktigaste och också ur nuvarande forskningssynpunkt centrala i Svenssons bok.

Traditionsspridningen och kulturkontakten har allmänt antagits ske på två sätt: sammanhängande som ringar på vattenytan eller språngvis, varvid särskilt den enskilda individens insats är lättare iakttagbar. Svensson antar att stänkviss spridning i äldre tids traditionsbundna bondesamhälle varit begränsad. Han räknar med ett socialt motstånd, svårare att övervinna än det geografiska.

Mig synes även som om spridningsförlopp i hög grad är beroende av företeelsernas art och förutsättningar för att spridas. Ett spridningsförlopp är knappast likartat ett annat. En företeelse kan under en viss tid spridas jämnt, under en annan åter språngvis, eller kan spridning kontinuerligt och språngvis ske samtidigt. Vissa kulturbeståndsdelar sprides i hela komplex. I en miljö är mottagligheten och motståndet av annan art än i en annan. I Finland tillverkades under 1800-talet i fångelserna Kastelholm, Svartholm, Korsholm och Tavastehus ett slags med halmornering försedda askar och skrin av samma art som i Tyskland och Sverige. Dessa spreds med gårdfarihandlare på landsbygden i synnerhet i fångelsernas om-

nejd men gav inte upphov till någon efterbildning vilket, såsom Hilikka Vilppula antagit, hängde samman med att tillverkningen var svår och tidskrävande. (Hilikka Vilppula i *Osmå, Finlands Museiförbunds Årsbok 1954*, s. 50—54.) Några allmänna regler för spridning av vare sig andligt eller materiellt kulturgods torde väl på forskningens nuvarande stadium knappast kunna formuleras.

Ett särskilt slag av språngvis spridning sker genom folkförflyttningar av tvungen eller frivillig art (värmlandsfinnarna, evakuerade karelar, judar, zigenare, amerikafararna, finlandssvenskarna). Man bör försöka utreda vilka företeelser som efter en sådan flyttning bevarats isolerade inom det nya området, spritts vidare till dess grannbygder, inlämnats från grannbygderna eller varit likartat arv på båda hållen. Av betydelse är då att granska vilka kontaktmöjligheter som förelegat mellan inflyttad befolkning och ursprungsinvånare. Observeras bör kanske även frågan om i vilken utsträckning en flyttad befolkning uppehållit kontakt med sitt ursprungsområde. Svensson hänvisar till utredningar som gjorts av kulturkontakterna mellan lappar och nybyggare, krigsflyktingar och ursprungsbefolkning. Utredas bör väl i framtiden kulturkontakter mellan från landsbygden till städerna flyttad befolkning och ursprunglig stadsbefolkning, mellan befolkning i storstäder och småstäder, i industrisamhälle och jordbruksbygd, och kontakter mellan skola och hem.

Högkonjunktur i Karelen under järnåldern i samband med den begynnande handeln österut och karelarnas roll i pälsvaruhandeln bidrog till en rik kulturutveckling i korstågstidens Karelen. Vissa beståndsdelar i järnålderns kvinnodrätsklick bevarades och fixerades. Andra exempel på högkonjunktur följde av kulturfixering på grund av ekonomisk tillbakagång nämnes av Svensson. Högkonjunktur på grund av tjärexport rådde under 1600-talet, på båda sidor om Bottenviken. 1600- och 1700-talens kulturstilar är rikt företrädde i österbottniska folkliga möbler.

Med traditionsspridning och kulturkontakt sammanhänger frågor om centraldirigering och "gesunkenes Kulturgut" som exemplifieras i de följande kapitlen. Centraldirigering utövad av statliga myndigheter o. a. spåras i folk-

kulturen i fråga om byggnadsskick, mått- och viktsystem och byorganisationen. "Spänningen mellan uppifrån kommande ålägganden och egna äldre traditioner är avgörande för centraldirigeringens räckvidd och betydelse." "En centraldirigering når resultat ofta först när allmänna förutsättningar för dess åtgärder föreligger" (s. 118 f.).

Att forskarna också i framtiden måste observera centraldirigering av olika art påminnes man om då i vår tid små kommuner sammanslås till kommunblock.

I kapitlet förlaga, efterbildning och ombildning ger Svensson flera exempel på hur det som lånats har omformats och tillägnats, hur man tagit upp nytt utan att överge det gamla. Av vikt kan det även vara att granska fall då folkliga förlagor blivit ståndslån och därefter folkligt återlån. — Ett intressant exempel på både spridning av förlaga och efterbildning har Agnes Geijer framlagt i en studie över ett indianbroderi från Bahamaöarna, vars förebild varit en etikett, ett plakat på grosspaket från Svenska Tändsticksaktiebolaget i Jönköping, registrerad 1898 (*Fataburen 1957*, 57—60).

Vid studium av folksederna är att märka att hela seder eller element i dem upprepar sig eller ingår i allt folkligt festfirande. Dessa sociala mönster, festtecken, som hör samman främst med nöjeslivet, kan erhålla speciell innebörd i anslutning till det tillfälle då de uppträder och då blir fixerade. Beträffande likheter mellan sådana mönster är dock att märka att de kan vara slående men ändå endast skenbara — en likartad sed kan vara resultat av två olika orsakskomplex. Kännedom om och överensstämmelse mellan handlingars historiska utveckling och kulturella miljöbetingelser fordras (Brita Egardt).

Kapitlet Verklighet och dikt belyses med forskningsexempel över immateriellt traditionsmaterial som lokalsägnar, sagor, folkvisor och dessas förhållande till varandra. I avsnittet Folkligt och fornnordiskt berör Svensson den fornnordiska sagalitteraturen som källa för folklivsforskarna. Dess belägg för senare kända företeelser i livsföringen är enligt min uppfattning mest tillförlitliga i fråga om seder. Övrig anknytning till i sagorna omnämnt sakmaterial blir beroende av huru texter och benämningar tolkas samt av varje sagas karaktär av friprosa eller bokprosa.

Funktionens och miljöns betydelse för strukturförändringar har observerats av nutida forskare. I miljön samverkar naturgeografiska, tekniska och sociala komponenter. Vid miljöstudium bör hänsyn också tagas till den historiska utvecklingen: det folkliga traditionsmateriet följer endast långsamt de yttre förändringarna, varför äldre drag kan kvarleva i ny omgivning. Med relikter, survivals, avser Svensson "kvarlevande seder och föreställningar med i nya sammanhang ändrad funktion och innebörd". Här hade ytterligare kunnat understrykas att föremålsrelikter även kan ha karaktär av oändamålsenlighet, att de kan ha mist funktion eller att deras funktion inte harmonierar med kulturmiljön — vilka aspekter anlagts av Goldenweiser och efter honom av åtminstone Malinowski, Nicolaisen och Birket-Smith.

Helhet och förändring i folkkulturen framträder i den traditionella bondbyn före och efter skiftet. Att förändringar inom en kultursektor verkar förändringar även inom en annan och ofta omskapar hela kulturtypen är ett viktigt konstaterande som väl aldrig kan nog understrykas. Den enskilda individens frigörande och därmed mottaglighet för religiöst tänkande av avvikande art — väckelserörelserna — för Svensson (efter Pleijel) samman med det kollektiva bysamhällets omformande. Också förhållandet mellan husbondefolk och tjänare förändrades. Skillnad i klädedräkt utjämnades. Men med den ökade penningtillgången vidgades klyftan mellan besuttna och obesuttna. Under denna "nya tid" samverkade ekonomiska, sociala och religiösa förändringar i en helhet som man bör ha i sikte.

Svensson påpekar i slutet av sin bok att eleverna i folklivsforskning i stor utsträckning själva tvingas försöka uppfatta väsentligheter, sammanhang, idéer och metoder i den kurslitteratur de läser emedan denna inte har lärobokskaraktär. Att det för en elev, som ej i samband med fältarbete kommit i kontakt med likartat material som det som ligger till grund för varje specialundersökning, ofta kan vara mödosamt att finna huvudlinjer, problemställningar och -lösningar i en sådan är givet. Än mindre har han möjlighet att kritiskt granska det han läser. Den exempelsamling med variation som prof. Svensson framlagt gör eleverna

förtrogna med ett antal äldre och yngre nordiska etnologiska undersökningar, större eller mindre, ytliga eller djupgående, lyckade eller mindre lyckade, med allmän räckvidd och bibehållen aktualitet eller redan vederlagda och mindre observerade. Eleverna behöver inte nödvändigtvis ha läst verken för att helt tillgodogöra sig det som framlägges, nämligen problem och sätten på vilka man försökt lösa dem. Har de läst någon studie som upptas i exempelsamlingen bör de bättre kunna se vad Svensson uppfattat som det väsentliga i den och huruvida de själva kommit till liknande uppfattning. Faran med en exempelsamling är den, att exemplen lätt kommer att gälla som efterbildliga mönster och att slutsatser som dragits lätt betraktas som allmängiltiga. Påpekas bör, ånyo, att de konklusioner om orsak och verkan samt verkningsförlopp som göres efter studium av företeelser och utvecklingsförlopp av en viss art eller inom ett visst lokalt område, inte alltid eller i given form är tillämpliga i fråga om en annan företeelse eller ett annat område. Det synes mig som om Svenssons bok inom etnologiundervisningen i Finland lämpligast kan användas på två- och trebetysstadierna. Eleverna bör då också ha förvärvat den förtrogenhet med fältforskning, arkivforskning och granskning av primärmaterial som utgör en av de viktigaste förutsättningarna för bedömning av vilka metoder som kan tillämpas vid materialbehandlingen.

En likartad sammanfattande exempelsamling på etnologisk *fält*forskning vore önskvärd.

Bo Lönnqvist

WARREN E. ROBERTS: *Norwegian Folktale Studies*, Some aspects of distribution. Studia Norvegica 13. Universitetsförlaget, Oslo 1964. 88 s.

"Denna studie är ett försök att behandla vissa utbredningsfaktorer inom en utvald grupp norska folksagor och därmed förbundna problem. För varje saga försöker studien först beskriva den normala norska formen, finna och beskriva specialformer och inringa deras utbredning och förekomsten av de drag, element eller motiv i sagan som tycks uppvisa

något mönster i sin geografiska utbredning. Genom att behandla ett antal sagor på detta sätt, kan man urskilja några allmänna utbredningsmönster och det kan bli möjligt att påvisa att vissa delar av landet ständigt utvecklar speciella drag av något slag i de sagor som är i omlopp där." Detta enligt förf:s egen deklARATION.

Roberts arbete är följaktligen ett försök att variera sagostudiemetoderna och i stället för att följa en saga genom många länder med den historisk-geografiska metoden har han valt att studera en rad sagor i samma land för att om möjligt kunna få fram en bild där de olika traditionsområdena framträder. Denna metod har länge använts endast i studier av materiell kultur — förvånande länge kan man tycka — men resultaten i t. ex föreliggande fall är å andra sidan ganska begränsade. Materialet man har att arbeta med i sagostudier är också annorlunda. När kartan uppvisar vita fläckar är det ofta för sent att få veta om sagan verkligen inte berättats där eller om fläckarna beror på bristande uppteckning (och kanske att den av en slump inte ingick i repertoaren hos den eller de berättare som besökts). Inte heller kan man, som författaren så riktigt påpekar, "resa dit och se efter", man kan inte hitta den bortglömd på vindar eller i uthus, ty sagor har en tendens att på senare tid dö ut med en berättare. Det bör följaktligen vara nästan omöjligt att på 1960-talet göra upp några pålitliga utbredningskartor, utom i de länder där berättartraditionen är levande, eller där man gjort ett omfattande och noggrant uppteckningsarbete när den ännu var det. I föreliggande fall kan materialet bli missvisande, eftersom man finner en mängd varianter från Telemarken, inte därför att en viss saga oftare berättats där, utan därför att Moltke Moe gjorde grundliga insamlingar där. Materialet som författaren bygger på blir alltså haltande — och är det även i det avseendet att det är upptecknat under olika tider. Det är hämtat ur sagosamlingar vars utgivning sträcker sig över 75 år och rimligtvis sker det en hel del förändringar under så lång tid — de olika elementen i en saga hinner inte bara förändras med traditionsbärarna utan kan dö ut helt.

Förf. har valt ut 16 sagor och har häri försökt göra ett tvärsnitt genom norsk sagotra-

dition och ta upp sagor från alla Thompsons kategorier. För varje saga beskriver han först den normala norska formen, därefter specialformer och dessas utbredning. Särskilt när det gäller att redovisa vissa motiv eller element i en saga, blir intrycket lätt något rörigt, även om en tabell över specialformer och -drag står att finna i avslutningen. Där har förf. emellertid vänt på det hela och gjort uppdelningen efter geografiska områden (Telemarken, Östnorge, Sydvästnorge, Västkusten, Nordnorge). De i liknande "materiella" studier vanliga utbredningskartorna är ett hjälpmedel för tanken vars värde visserligen ibland överskattas, men i föreliggande studie skulle man faktiskt gärna sett några stycken — det hade åtminstone varit lämpligt med en utvikbar karta över Norges fylken med tanke på utomnordiska läsare (kanske även många nordiska). Eller har förf. möjligen undvikit kartor för att inte riskera att i rummet placera varianter vid sidan av varandra, som är alltför avlägsna i tiden?

Mycket lovvärt är att förf. försöker vara uppmärksam på spår av påverkan från tryckta källor. Något överraskande är dock slutsatsen att en lapsk version av typ Aa 1535 (i Sverige mest känd som Stor-Klas och Lill-Klas) skulle vara starkt influerad av H. C. Andersen — kanske är det snarare troligt att de båda går tillbaka på en tredje (ev. tryckt, norsk) version. F.ö. har de lapska varianterna som väntat ofta inte mycket gemensamt med andra norska varianter.

I övrigt visar studien att ett stort antal sagor utvecklat särskilda former (i något av vad man kan kalla ekotyper) i Telemarken. Möjligen kan väl detta resultat emellertid bero på att det måste vara lättare att urskilja speciella former och drag i ett område där en omfattande insamling gjorts. Emellertid framgår det också av studien att Telemarken bara är en del av ett större traditionsområde, som förbinder detta landskap med östra och framför allt sydvästra Norge. Eftersom mycket färre uppteckningar gjorts i andra delar av landet blir slutsatserna högst osäkra. Enligt förf. kan Hordaland betraktas som ett särskilt traditionsområde, som har anknytning främst till sydvästra Norge. Mycket intressant, men tyvärr troligen med ännu osäkrare resultat, vore att få veta om de drag som skiljer traditionsområ-

dena från varandra, har någon gemensam nämnare inom varje område så att man kan tala om sagor t. ex. av sydvästnorsk typ, som om det gällde kulturelement av materiell art, och om dessa senares utbredningsområden har motsvarigheter på folklorens område trots anorlunda spridningssätt.

"Norwegian Folktale Studies" — en kanske alltför allmän och pretentiös titel — har alltså trots författarens säkert mycket tidsödande arbete inte lett till några riktigt tillfredsställande resultat, men hans arbetssätt är intressant och värt att imiteras även när det gäller andra länder — kanske någon kan uppnå de intentioner han haft då han velat bevisa att vissa delar av landet ständigt utvecklar speciella drag av ett eller annat slag i de sagor som förekommit där.

Renée Valeri

Det handlar om trä. Skånes Trävaruhandlareförening 50 år. Redigerad av BENGT BENGSSON. Karlshamn 1966. 118 s., ill.

Skånes Trävaruhandlareförening markerar sin 50-årsdag genom denna kulturhistoriska skrift och den betecknas av föreningens talesman Sture Falk som den värdigaste hyllningen för föregångarna i föreningen. Författarna tackar han för kunskapsförmedlingen. Redaktören karakteriserar sina fem författare i deras förhållande till det vidlyftiga ämnet i vändningar som skänka läsaren förtroende för hans tal om skriften som en rapsodi av spridda intryck och forskningsresultat men ändå en gestaltbild av det hela. Träets omistlighet i vår kultur är programmet som gruppen av konst- och kulturhistoriska forskare här sporrats att hålla fram för männen i näringslivet med deras lyhördhet mot ekonomisk och teknisk nutid.

Erik Lundbergs föresatta problem är att forma teorin för träets egenskaper som sammansättningsmaterial i byggnadskonstruktioner med hållfast orörlighet, medan själva materialet för alltid bibehåller sin rörlighet, i ojämn grad i de båda huvudriktningarna, längs med fibrerna och vinkelrätt mot dem. Man knäpper samman ändarna av två raka virken i

rät vinkel genom urskärningar i båda parterna. En stabil fyrsidig ram av denna konstruktion blir grundelementet i knuttimring lika väl som i skiftesverk. Man bildar också en rätvinklig triangel genom att hugga ihop tre raka virken, en den enklaste grundkonstruktion med de mest vittgående byggnadstekniska möjligheter. En variant är att bruka ett krokvuxet virke som tredje part, en förstärkning av hopfogningen som visat sig kunna föra till oanade kombinationer i de mest himlastormande träsammanfogningar som skilda arkitekturriktningar önskat utföra.

Behöver det sägas att Erik Lundbergs *trätänkande* gäller trä mot trä renodlat — utan inblandning av hjälpmaterial som metaller eller lim — när hans framställning i svindlande fart sveper runt jordklotet och går på djupet i tidevarven för att nå det primitivaste utgångsstadiet och däröver stapla framstegen i deras inbördes följd och slå ned på vissa illustrerade exempel. Ämnets jättevidd har stått klar redan innan man vid uppsatsens slut får veta att den är en ytterst kort sammanfattning av grundtankarna i en kommande bok.

Nils Nilsson berättar frodigt om sitt specialområde, skeppsbyggeriets livsavgörande beroende av ett trämaterial som vuxit krökt eller rakt, men alltid just så som yrkesarbetet behövde det för att nå fullaste hållfasthet och sjövärdig formfulländning. Exempelfloran från detta hantverksområde visar yrkesskickligheten på spaning efter naturvuxet virke för varje särskilt behov. Yrket krävde osvikligt omdöme om virkets hållfasthetsgrad, motståndskraft och smidighet. Båtbyggaren på Tromtö står som systemets suveräne mästare, när han efter långvarigt sparande av sina finaste virkesfynd kunde bygga en blekingseka helt av oskarvat trä. Kölen och stävarna var i ett stycke, de senare bestod av respektive rot och gren av den stam som kölen gjorts av. Varje bord bestod av en enda bräda och varje intimmer var av ett enda krokvuxet stycke som räckte från reling till reling. Allt av ek.

Längre kunde icke detta hantverk nå. Fortsättningen tog andra vägar. I nutiden betraktas träet som ett ämne, ett halvfabrikat, som efter en rad ofta komplicerade förädlingsprocesser blir användbart som material.

Byggnadssnickeriets känsligaste föremål är

dörren. Leni Ehnbohm har sett sig om i Skånes gamla bebyggelse, framför allt i städerna, och sökt lokaltyper och gruppsammanhang bland dörrarna, förnämligast med stöd i ornamentalt snideri. På den vägen bör man kunna komma fram till den enskilde byggnadssnickaren och hans kundområde, om man har tålamod att fullfölja sökandet och tur med skriftligt källmaterial. I fråga om trädörrens huvudtyper är Skåne en del i ett europeiskt sammanhang. Utöver vad som fordras av de fasta byggnadssnickerierna kräver man av dörren lättträrlighet, självbärande formfasthet — ända fram emot den rena oföränderligheten — allt under långvarigt bruk i växlingsrikt klimat. En mätare på hur långt snickaryrket har nått härvidlag har man i det förhållandet att dörrarna ej sällan visa sig överleva husen, flyttas över i nybyggen och tjäna i århundraden. Särskilt den av ramstycken och fyllningar konstruerade kammardörren har under skråtiden varit mästerverk med fordran på minutiös noggrannhet i alla mått. Till granskningen lämnades stycket sammansatt men utan alla bindemedel, och man förnimmar av protokollet med vilken iver de erfarna mästarna sysslade med att plocka isär bitarna, prova ihop dem i andra lägen och syna fogarnas ofelbara täta anslutning i alla kombinationer. Konstruktionen skall triumfera över verkets levande rörlighet och därtill vara både stark och lätt. — Byggnadssnickeriets formhistoria är ännu ej sammanställd ut ifrån svenskt material. Men uppmättningsarkiven svälla av massan av ett lärorient material, som skall lägga fram en konstruktionsutvecklings alla överraskande uppfinningsmoment och dessutom av byggnadssnickeriernas förbisedda profiler ordna en modejournal med lagbundet nyanserade uttryck, ett utvecklat språk för datering och lokalisering.

Ingemar Jeppsson gör en saklig historieskiss kring halvsekelbokens eget fack, trävaruhandeln. Skånes geografi består utgångsläget för rörelsen. Den skoglösa jordbruksbygden behöver skogsbygdens virke, träslöjd och bränsle, skogsbon behöver köpa spannmål. De södergående timmerfororna bära den i återfrakt hemåt norr. Men den direkta bytshandelns system har sin ömma punkt. Oöverensstämmelserna i årstid för de båda bytesvarorna och för av-

nämarnas konsumentbehov medför döda mellanperioder och magra årstider. Här inträder penninghandeln som förmedlare genom att stå för likvid vid varans leverans och för dess lagring intill dess den behövs. Transport- och kreditorganisationen växer fram genom de större förhållandenas rationella driftresurser. Landsvägsfororna utbytas mot fraktfart på områdets vattenvägar och längs dess kuster, till dess att järnvägarna rycker in. Resultatet blir en konsekvent sammankoppling av de två huvudprodukterna: "det handlar om spannmål och trä".

Trädstammens kärna sitter innerst — träbockens sitter i mitten och har vuxit under förfarna fingrar. Erik Andréén skriver parkettgolvens historia genom att breda ut hela serier av träets vidlyftigaste paradtäckten i all deras form- och färgrikedom som jättelika affischer för snickaryrkets materialtrogna saklighet. Det är en konst som bokstavligen håller att gå på.

Flättnings- och rutor i stor uppfinningsrikedom kring schackbrädets suveräna fullkomlighet få alla sitt ljusspelande liv uteslutande från träets naturliga skiftningar mellan ljus och mörkt alltefter fiberriktningarnas ställning till ljuskällan och ögat. Principen är helt materialenlig, effekterna oändliga. Men livligheten är ständigt bunden inom sin mjuka gräns, sin egen melodi. Den är enkel och ren som skogens sångfågels.

Effekten berikas när även träslagets färgvariationer sätts in och kan på så sätt stegras till en mångstämmighet. Golvparketten kan spela med också i de extrema praktrummens högröstade orkester av guld och färger och mönsteröverflöd.

När en historisk skiss lägges upp av den som sitter inne med självsynens levande kunskaper och museernas förråd av vetande och bildskatter berikade med goda nya färgbilder, har den författaren alla förutsättningarna att övertyga läsaren om sitt specialämnes vikt och värde i den alla läsare berörande helhet som heter bostadens historia, det må gälla festrummens parad eller hemmiljöns intima komfort.

Här får man klart besked både om ämnets historiska omfattning och om rikets behållna monumentförråd. Man inser det abnorma i att en första översikt först nu görs över ett parti av rumsinredningens så flitigt odlade konst-

område. Beundran följer läsningen av den stilhistoriska framställningens fyllighet i fråga om formernas utveckling och moderiktningar, av namngivna snickare för utförandet och arkitekter som mönstergivare samt inte minst av en ingående förtrogenhet med gårdar, slott och stadslägenheter från hela följden av stilperioder. Författarens slutpåminnelse om att forskningen hittills nära nog konsekvent underlåtit att beskriva och datera golven i de hus, som i övrigt ägnats omsorgsfull undersökning, är ägnad att stegra uppskattningen av hans skiss och frammana den slutönskingen att ämnet inte längre skall behöva sakna sin utförliga behandling. Författaren är given.

Sigurd Wallin

INGEBORG WEBER-KELLERMANN: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865*. N. G. Elwert Verlag. Marburg 1965. 569 s., ill. + 5 kartor. Pris inb. DM 72:—.

Med rätta framhåller dr Weber-Kellermann, numera verksam i Marburg, i sitt ovan angivna mäktiga verk, att Wilhelm Mannhardt inte hade någon anledning att kartlägga de över 2 000 svar han fick in på sin för ett sekel sedan utsända frågelista om skördeseder. Detta sagt i viss polemik mot R. Beitz som tidigare kartlagt de i svaren ingående uppgifterna om "sädesdemoner". Mannhardt tolkade skördesederna som rester av forntida riter och den sentida geografiska fördelningen var honom likgiltig. Han var inte ute efter belägg för att få fram gränslinjer utan för att säkrare kunna bestämma urformerna. — Materialet kom efter Mannhardts död till statsbiblioteket i Berlin, där det alljämt förvaras räddat från krigsförstörelsen.

Den som 1921 började sina studier för C.W. von Sydow i Lund fick vara med om hur denne undan för undan byggde upp sin kritik av de mannhardtska tankegångarna. Dessa hade vid denna tid upplevt en ny blomstring och därför fick också kritiken — i och för sig inte ny — en förnyad aktualitet. Själv hade v. Sy-

dow ännu så sent som 1919 skrivit om sädens själ som "flydde för liarna i djurgestalt och slutligen gömde sig i de sista stråna". Men både han och vi — flera av hans elever följde honom i spåren¹ — förenklade dock kritiken genom bristande hänsynstagande till motsvarande föreställningar hos primitiva folk. Weber-Kellermann å sin sida förnekar inte att äldre sammanhang kan finnas, men vad hon vill visa i sin bok är dock något helt annat, nämligen att de geografiska variationerna i de tyska skördebruket såsom de framträder i svaren på Mannhardts frågelista är betingade av växlande ekonomiska och sociala förhållanden. De upptecknade folksederna har, menar förf., en stark tids- och ortsbundenhet. Nya levnadsförhållanden har verkat förändrande inte bara på innebörden utan också på utförandet, men för att förstå processen måste man se helheten. Weber-Kellermann vill ge det insamlade materialet dess innehåll mot bakgrunden av näringslivets verklighet. De mannhardtska svaren kan givetvis endast ge den ena sidan av denna helhetsbild. För att belysa den andra har förf. utnyttjat ett stort antal källor av olika slag: svar på officiellt utsända förfrågningar om arbetarbefolkningens ekonomiska situation, ämbetsrapporter och litterära uppgifter. Till de viktigaste källorna hör Th. v. d. Goltz på förfrågningar 1875 baserade skrifter.

Skildringen är uppdelad på de olika tyska staterna sammanförda i tre stora grupper: området öster om Elbe, det mellan- och nordtyska och det väst- och sydtyska området. Ur Mannhardts svar har förf. utvalt två moment: det ena är seden att skördefolket låtsas binda och lösa husbonden (eller någon annan besökare) för att få traktering eller en gåva, det andra momentet är skördefesten. Den senare är kartlagd efter i vad mån den förekommer som stor fest för allt skördefolket, som familjefest eller helt saknas. Utbredningen svarar mot existensen av resp. storegendomar, normala gårdar

¹ Weber-Kellermanns framställning av den dåtida forskningshistoriska situationen i Sverige (s. 21) är icke helt korrekt. Sigurd Erixons berömda formulering om "de tre etnologiska dimensionerna" framlades först 1938; Eskeröds grunduppfattning kommer till synes redan i hans uppsats *Interessedominanz und Volksüberlieferung* (Acta ethnologica 1936) och han är härvid icke elev till Erixon utan till v. Sydow.

och småbruk. Även seden "att binda och lösa" varierar i intensitet efter bruksenheterens storlek och är liksom skördefesten rikast utbildad inom storgodsområdet öster om Elbe. Detta föranleder förf. till bokens huvudtes: att skördesederna getts en ny utveckling genom den nya samhällsklass som här uppstod under 1800-talet, de egendomslösa jordbruksarbetarna. Hon menar såsom redan antytts, att mot sedens utbrodering svarar ett nytt idéinnehåll, jordbruksproletariatets uttryck för ett starkare klassmedvetande i känslan av sin outhärlighet i skördetider: nu är det vi som är skördefältets rätta herrar. Det starkaste beviset för att här skulle föreligga nya tillskott är förf:s konstaterande, att de vid tillfället använda verserna visar en utpräglad 1800-tals karaktär. Men ändock förefaller tolkningen något romantiserad, en anakronistisk syn på arbetets ära. Det var fråga om samtidsleder, när svaren lämnades, och något av vad Weber-Kellermann nu vill inlägga i dem borde väl på något sätt direkt ha kommit till synes. Förf. framhåller själv att "bindandet och lösandet" för att få en gåva är en sed som förekommit vid många andra tillfällen och hon har för västra Tyskland visat på hur skördesederna här influerats från hantverksbruken. De hotfulla orden behöver ej vara uttryck för en skärpt klassmotsättning, de hör till det allmänna mönstret och finns redan i de gamla maj- och martinsvisorna. K. Rob. V. Wikman har fäst uppmärksamheten på (Budkavlen 1939, Arv 1949) att när dessa mönster icke längre behärskas av de motiv som en gång varit verksamma i dem börjar de bacrockeras, växa ut av sig själva.

Utpressningen är i varje fall mera självfallen på ett gods gentemot ägare eller arbetsledare än på en bondgård där husbonden själv deltar i arbetet. Kvar står ändock det i Weber-Kellermanns avhandling klart framträdande sammanhanget mellan en seds utformning och en bygds sociala struktur. Det är här påvisat i stor skala. Men själva tanken är naturligtvis inte ny. I kritiken mot Mannhardt ingick inte bara ett "kvasipsykologiskt betraktelsesätt" som förf. uttrycker det (s. 21). Redan 1931 hade rec. själv anledning, att i sin

uppsats Den sista kärven och det sista lasset (Folkminnen och folktankar) framhålla "att man vid studiet av en folklig sedvänja också behöver ta hänsyn till den sociala miljön": i byarna i södra Skåne har man använt den sista kärven för att i den inbördes tävlingen mellan gårdarna markera vem som först var färdig; på storgodsen, där man inte hade några grannar att tävla med, utnyttjades den istället för skämt det egna arbetsfolket emellan. I samma uppsats behandlade jag också tydorna kring den sista kärven och gav exempel på tolkningar "beroende på den synpunkt som blivit dominerande": "...ensam kärve lika med ensam genom livet. Men husbonden tog tydor av den sista kärven för kommande års gröda. Ungdomen som slog och band, var dock mer intresserad av hjärteangelägenheter än av äringen". Den gjorda hänvisningen till olika åldersgrupper kan ju ej kallas "kvasipsykologi"!

Det var väl också utformningen av den sista kärven som föranledde Mannhardt att fråga efter hur skörden rent tekniskt sett tillgick, om säden skars med skära eller höggs med lic. Oavsiktligt gav denna fråga det rikaste materialet, här kunde alla svara. Weber-Kellermann har kartlagt resultatet, som helt bekräftar vad som tidigare antagits om liens samhörighet med storbruket, skärans med kvinnokraften och det mindre jordbruket. De olika redskapen har därtill påfordrat sin särskilda arbetsordning. Kartan visar också hur man i nordvästra Tyskland använt den arbetskraftbesparande kortlien. En biprodukt men en högst värdefull sådan och där förf. går utanför det mannhardtska materialet är kartan över skördarbetarnas vandringar, vilka måste ha påverkat spridningen av seder och redskap. Denna karta liksom de övriga ger för fortsatta forskningar ett viktigt jämförelsematerial till de utbredningskartor som ingår eller är under arbete i det stora tyska atlasverket. Detsamma gäller den vidlyftiga ordlista med förklaringar som avslutar dr Weber-Kellermanns monumentalverk. Hon har med detta också rest ett vackert och bestående monument över Wilhelm Mannhardts gärning.

Sigfrid Svensson

WOLFGANG JACOBET: *Bäuerliche Arbeit und Wirtschaft*. Ein Beitrag zur Wissenschaftsgeschichte der deutschen Volkskunde. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde Bd 39. Akademie-Verlag, Berlin 1965. 261 s.

Den tyska motsvarigheten till vår folklivsforskning är *Volkskunde*, och de båda ämnena täcker varandra fullt i det avseendet, att båda omfattar i princip den folkliga kulturen i dess helhet, alltså såväl den andliga sidan som den sociala och materiella. Ändock har de båda ämnena tidigare varit som två skilda vetenskaper (jfr t. ex. undertecknads båda recensioner Ett sekels ideologi i tyskspråkig folklivsforskning, Rig 1960, och Svensk folklivsforskning av i dag, Rig 1962). En teoretisk olikhet var att tysk *Volkskunde* hade en enbart nationell målsättning. Den påtagligaste skillnaden var dock att *Volkskunde* i så hög grad — med undantag för hus och dräkt — uteslöt den materiella sidan av folklig livsföring och framför allt näringslivet och dithörande företeelser. Hur hade det blivit så?

Det är den frågan docent Wolfgang Jacobet i Berlin (DDR) besvarar i sin vetenskaps-historiska bok om folkligt arbete och näringsliv. Hans undersökning har sin bakgrund i den renässans för studiet av redskap och arbetsmetoder som från 1950-talet gjort sig gällande i tysk folklivsforskning såväl på öst- som västsidan. Och Jacobet betonar, att en tillbakablickande undersökning av denna art också är vägledande för fortsatt arbete: de aktuella problemen framträder klarare, forskningen lär av det förgångnas misstag.

Jacobet börjar sin historik med 1800-talets ingång. När rättshistorikern K. von Savigny i ett brev till Jakob Grimm skisserar ett blivande historiskt sällskaps insamlingsuppgifter och nämner bland dessa även landsbygdens byggnader, åkerbruks- och hantverksredskap, jordbruksmetoder, näringsliv, hushållning och levnadssätt, är detta välkänt från svenskt 1700-tal men överraskande att möta 1816 i romantikens blomstringsår. Även den vidsynte Jakob Grimm själv hade intresse för denna sida av folkkulturen och medverkade positivt för dess beaktande. Men Jacobet visar också på en rad andra förut föga observerade initiativ som

från olika håll togs för att få till stånd ett insamlings- och uppteckningsarbete rörande redskap och näringsliv. Gensvar fick detta intresse dock mer från grannvetenskaperna än inom folklivsforskningens egen krets. Lysande undantag var Karl Weinhold i Berlin och senare Otto Laufer i Hamburg. Den förre kan med skäl kallas skaparen av en folklivsforskning i Tyskland, den senare hörde till de få som även under nazisttiden vågade bedriva en sådan i nordisk mening. Men det var inte dessa båda som kom att bli vägledande för den tyska folklivsforskningens utveckling under 1900-talet. Den blev istället en psykologiserande forskning. Utforskningen av den tyska "folksjälen" blev dess främsta mål även om linjerna för hur detta mål skulle nås var mycket oklara. Jacobet visar hur folklivsforskningens utveckling i Tyskland under 1800-talet är nära förknippad med strävandena för den tyska riksenhetens förverkligande. Det fanns en politisk tradition som sedan tyvärr gjorde ämnet till ett lättfånget offer för värvningen att gå i den nazistiska propagandans tjänst. Jacobet har observerat att vi här i Sverige tidigt hade fullt klart för oss vartåt den tyska folklivsforskningen var på väg.

Men det bör å andra sidan framhållas — och det gör också Jacobet — att andra linjer fanns och följdes. Vid Otto Lauffers sida stod sådana berömda filologer som Theodor Frings och Julius Schwietering. Den förstnämnde visade tillsammans med kollegor att den gamla uppfattningen att kulturgränser och stam- och bopättningsgränser sammanföll var falsk. Ur behovet att klargöra de verkliga sammanhangen föddes under trycket från olika vetenskaper det stora atlasverket över tysk folkkultur. Här var naturligt nog sakforskningen företrädd från början, men den ignorerades snart och frågorna kom istället att gälla folketro, talesätt och folkmeningar.

Med krigets slut och nazismens fall var vad som kallats den "nyromantiska nationalismen" i tysk folklivsforskning också slut och objektivt vetenskapligt arbete kunde komma till heders igen. Under ledning av Matthias Zender och med Günther Wiegelmann som närmaste medarbetare har atlasverket på ett storartat sätt fortsatt i Bonn och med komplettering av vad som tidigare försumrats beträffande

arbetsliv och redskap. Kring detta tema har samtidigt ett omfattande inventerings- och forskningsarbete bedrivits i Öst-Berlin vid Jacobeits egen institution. Till de här ledande forskarna hör Jacobeit själv och Reinhard Pecch, som båda har bakom sig stora undersökningar om bl. a. fårskötsel och herdeorganisation resp. fiske (jfr rec. i Rig 1963). Motsvarande arbeten pågår också på andra håll i Tyskland, bl. a. i Schleswig-Holstein under ledning av Arnold Lühning.

Bakom Jacobeits här anmälda bok ligger mycket omfattande studier av en bl. a. i lokalpublikationer starkt spridd litteratur. Då i de tyska forskningshistoriska arbeten som tidigare förefinnes merendels helt motsatta synpunkter varit ledande har Jacobeit själv fått bygga upp sin historik. Inte heller den är väl helt politiskt neutral, men den bidrager i hög grad till att ge en nyanserad bild av tysk folklivsforskning under halvannat sekel.

Sigfrid Svensson

MAGNUS COLLMAR: *Strängnäs stifts herdaminne. Del 2: Den äldre Vasatiden*. Södermanlands hembygds- och museiförbunds förlag, Nyköping 1964. 875 s., Pris inb. kr 60:—.

Den rika svenska herdaminnelitteraturen har fått ett förnämligt tillskott genom kyrkoherde Magnus Collmars stora volym om Strängnäs stifts präster under tiden 1523—1611. Greppet att uppdelat ett herdaminne kronologiskt har förut prövats i Västerås stift men inte så radikalt som nu. Från forskningssynpunkt har denna uppläggning stora fördelar, och den ger tillika varje volym en värdefull kyrkohistorisk enhetlighet. Vad som förloras är den lokalhistoriska kontinuiteten, något som ytterligare accentueras genom att Collmar redovisar pastoraten i alfabetisk ordning utan att bry sig om vare sig landskaps- eller prosterialdelningen; icke ens Södertörn, som under större delen av perioden inte tillhörde Strängnäs stift, har fått någon egen rubrik. Inte heller redovisas häradsprostarna. En undersökning av dem har utlovats av Åke Andrén (s. 19 not),

men detta bör inte stå i vägen för införandet av proslängder i herdaminnet. Saken kan repareras i del 3 som lämpligen kan innehålla förteckningar över både 1500- och 1600-talets häradsprostar.

Ett enormt och imponerande forskningsarbete ligger bakom denna bok. Läggs den vid sidan av motsvarande partier i K. A. Hagströms herdaminne (1897—1901), framträder så markanta skillnader, att man ibland frågar sig, om Hagström och Collmar behandlar samma verklighet. En hel mängd för Hagström okända präster har tillkommit, ett förvånande stort antal förvanskade prästnamn har korrigerats, en del värdelöst traditionsstoff har utmönstrats, och de biografiska och genealogiska data har blivit ojämförligt mycket fylligare. Forskningsmöjligheterna har sedan Hagströms tid revolutionerats, och kraven på källkritik och dokumentation har vuxit ofantligt. Collmars herdaminne fyller härvidlag högt ställda anspråk och är att beteckna som en fullödlig vetenskaplig prestation.

Ett rikt stoff har hämtats ur skattelängder och andra kamerala källor. Förf. antyder (s. 5) en viss oro för att han medtagit "väl mycket" sådant material. När han nu underkastat sig denna väldiga forskningsuppgift, får man emellertid vara tacksam för att resultaten redovisas. Det enda som kan beklagas i detta sammanhang är att de grundläggande biografiska data inte mera strikt hållits isär från de kamerala notiserna. I de ganska talrika fall, där en och samma präst tjänstgjort i mer än ett pastorat, måste läsaren dessutom ofta slå upp mer än ett ställe för att få ett klart biografiskt sammanhang. Det är i dylika fall motiverat att dela upp de lokalhistoriska uppgifterna, men själva levnadsgången (födelse, härkomst, studier, prästerlig karriär, död) bör helst vara summerad på en enda plats.

De nu framlagda prästbiografierna är avgjort fylligast beträffande periodens senare hälft, då hertig Carl, sedermera Carl IX styrde Södermanland och Närke. I en inledande, högst värdefull sammanställning rörande kyrklig organisation, avlöning och beskattning har förf. med en äkta luthersk vändning betecknat decennierna närmast före Uppsala möte 1593 som "de stoltaste åren i stiftets hela historia" (s. 8). Han tänker då i första hand på

motståndet mot Johan III:s liturgiska strävanden men även på kampen mot kalvinismen under Erik XIV:s och Carl IX:s tid. Många präster tog betydande risker genom sin ortodoxa kompromisslöshet och bör följaktligen ha drivits av en stark övertygelse, men i andra fall är väl deras hållning närmast att uppfatta som ett bevis på följsamhet gent emot hertigen och stiftsledningen. Protesterna mot kalvinistisk infiltration vid furstehovet (s. 710, jfr s. 49, 51, 459) vittnar däremot otvetydigt om både självständighet och mod. Biografierna innehåller, särskilt beträffande den liturgiska striden, ett omfattande källmaterial, som vore värt en systematisering.

En systematisering av annat slag förtjänar uppgifterna om prästernas geografiska härkomst. Det är av gammalt observerat, att åtskilliga kyrkomän från andra delar av riket under kampen mot liturgien tog sin tillflykt till hertigens furstendöme. Denna omflyttning speglas i herdaminnet i de talrika beteckningarna av typen "Helsingus", "Smolandus" etc. En snabbgenomräkning av de fall, som på denna väg är åtkomliga — någon fullständig kartläggning är givetvis inte möjlig — visar att det under Carls hertig- och kungatid fanns ett drygt fyrtiotal präster inom stiftet med beteckningar, som anger härstamning från Gästrikland, Hälsingland, Medelpad eller Ångermanland, och endast ett drygt dussintal, som kan hänföras till Götalandskapen. Särskilt talrika var hälsingarna (ett tjugotal fall), vilket delvis torde ha sammanhängt att stiftet under flera årtionden förestods av biskopar från deras landskap, Nicolaus Olai (1563—85) och Petrus Jonæ (1586—1607).

Många märkliga män var söner till Vasatidens präster inom stiftet, t. ex. de båda kungatjänarna Jöran Persson och Nils Chesnecopherus, vilkas genealogiska ursprungsmiljöer blivit noggrant utredda av Collmar (s. 388 ff., 651 ff.). Till samma kategori kan räknas Petrus Smaltzius (Peter Smaltz) från Örebro (s. 742 f.). Han protegerades länge av Axel Oxenstierna men misskötte sig, föll i onåd, rymde ur landet och blev katolik. Rikskanslerns påfallande stora välvilja gav upphov till ryktet, att han var Smaltz köttslige fader. Saken har emellertid kommit i ett nytt läge, sedan det klagjorts att Peters juridiske fader, prost

Abel Petri Smaltzius, på 1590-talet hade varit Axel Oxenstiernas lärare (H. Petersson och N. Hiertstedt i *Personhist. tidskr.* 1944—45, s. 22). Sedan Collmar 1955 påvisat, att Peters dop ägde rum i Örebro i december 1610 med biskop Laurentius Paulinus Gothus som fader (biskopens dagbok, där saken omnämnes, är tr. av H. Lundström i *Kyrkohist. årsskr.* 1906, s. 208), ansåg han sig kunna avfärda påståendet om Axel Oxenstiernas faderskap som "simpelt förtal" (*Släkt och hävd* 1955, s. 204 f.), och i herdaminnet förbigår han saken med tystnad.

En av Sverker Arnoldsson år 1958 publicerad uppsats om Peter Smaltz (Poeter och pirater, s. 30 ff.) bör dock dras in i debatten. Collmar tycks inte känna till denna uppsats, som å sin sida är skriven utan kännedom om de redan dessförinnan redovisade rönen om Peter Smaltz födelse och ursprung. Arnoldsson menar, att rikskanslern "kanske" var Peters far, och åberopar dels några brev från Smaltz till Oxenstierna, vari det uppges att denne tänkt att göra honom till "sin son" genom något slag av adoption, dels en fransk diplomatrappport från 1638, som direkt nämner Axel Oxenstiernas faderskap som en allmänt känd sak, vilken dock inte borde omtalas öppet. Dessa källställen kan göra det befogat att granska Axel Oxenstiernas biografi under våren 1610. Han vistades då dels på sin gård Filholm i Södermanland, dels i Nyköping. Sedan nära två år var han gift: i februari fick han en dotter, som dog i mars (W. Tham, *Axel Oxenstierna*. Hans ungdom och verksamhet intill år 1612, 1935, s. 211, 218). Att få in prästhustrun Kerstin från Örebro i detta sammanhang, synes inte vara så lätt. Det sannolika är, att Axel Oxenstiernas stora hjälpsamhet mot Peter Smaltz var en följd av hans tacksamhet mot Abel Petri.

Herdaminnet innehåller åtskilligt rätts- och kulturhistoriskt stoff, och det ligger i sakens natur, att detta till stor del är hämtat från dokument, som handlar om horsbrott, slagsmål och dylika ting. En präst, som råkade mycket illa ut, var kyrkoherde Petrus Laurentii i Mosjö. När han 1574 fälldes för andra resan hor, förklarade sig hertig Carl inte vara sinnad att befria honom från hans förtjänta straff, dvs. döden (s. 442). Collmar identifierar herr Pet-

rus med den kyrkoherde Petrus i Svinevad, som 1560 sakkäldes för hor (s. 578).

Bengt Hildebrand har betecknat 1500-talet som "det personhistoriskt minst kända seklet i Sverige" — sämre kartlagt än medeltiden (Personhist. tidskr. 1952, s. 113). Magnus Collmar har med andra ord haft en ovanligt svår uppgift. Genom sin väldiga forskningsinsats har han spritt ljus över många förut okända eller nästan okända människooöden.

Sten Carlsson

EINAR MAGNUSSON: *Allmogeurmakeriet i Västergötland och i västra Småland*. Falköping 1967. 242 s., ill. Pris kr 36:—.

CARLO M. CIPOLLA: *Clocks and culture 1300—1700*. Collins, London 1967. 192 s., pl. Pris 30/—.

Einar Magnussons arbete om allmogeurmakeriet i Västergötland och västra Småland inledes med en kort framställning om allmogens tidmätning före golvurens och väggurens ankomst, om urmakeriets framväxande på landsbygden och om de huvudtyper, som verken kunna indelas i. De enklaste verken äro enligt författaren helt eller nästan helt utförda i trä, medan de mest utvecklade äro utförda av mässing mellan kraftiga stombottnar. Författaren framhåller att denna indelning inte gäller den kronologiska ordningen, något som kanske behöver påpekas. Men urmakarna räknades ju länge till klensmederna och tillhörde smedsämbetet. "De äldsta Uhrmakare hafwa tillika warit klensmeder. Deras Uhr-arbete bestodo mäst af Stekwändare och grofwa Wägg-Uhr", skriver Pehr Printz år 1769.

För uppkomsten av allmogeurmakeriet räknar författaren med impulserna från städernas ur- och säjermakare. Däremot avisas tanken på inspiration från Polhems Stjärnsund, och detta säkerligen med rätta. Intressant är iakttagelsen att ett flertal allmogeurmakare utgått från de gamla vapensmedsläkterna vid Jönköpings gevärsfaktori, vilket förhållande återföres på de dåliga tiderna för faktoriet och dess smeder efter 1700-talets mitt.

Framför allt är Einar Magnussons arbete ett personhistoriskt arbete. En grupp urmakare har berett honom speciella svårigheter, nämligen sådana som blott omtalas i traditionen och där endast med dåtida gängse öknamn. En sådan grupp finner man i Kållands härad. Deras angivna hemorter är, säger författaren, kanske riktiga, men då man ej vet de verkliga namnen och ej heller riktigt tiden då de levde och då vidare traditionen om dem ej längre är levande, är det så gott som omöjligt att få fast grepp om dem. Dessa svårigheter kan man tillfullo inse och hyllar därför utan förbehåll den forskning som lyckats identifiera t. ex. "Idas Petter", omkring 1880 boende i Varolatrakten. Om den eller de urmakare, som följer sig under benämningen "Sandbäckarn" ännu äro oidentifierade, så har författaren beträffande klockmakaren Blåberg, som han lyckats binda samman såväl med en tradition om Svedbro-klockor och om en urmakare vid namn Svedbro-Bengt givit ett exempel på energin i sitt spaningsarbete, ett exempel bland många. Bland de stundom färgstarka personnotiserna erinrar man sig uppgifterna om Lars Kling d. ä. (1789—1862), vilken i kyrkoböckerna benämnes torpare och mästare. Kling var jordbrukare, smed och klockmakare. Hans klockor kunde både gala och spela. Han förfärdigade även fickur, som slog tiden då man tryckte på en knapp. Men han tillverkade också skjutvapen, musikinstrument och hemlighetsfulla lås. Han var slutligen musikalisk och kunde bl. a. blåsa klarinett och påstås ha förtrollat sin sista hustru med klarinettblåsning. Redan detta är minnesvärt nog. Men det är av andra skäl man erinrar sig uppgifterna om Anders Nilsson i Bäck (1851—1935). Kvarnar, sågar och klockor leva i hans gärning tillsammans med "mekaniska gubbar". Han tillverkade en sådan gubbe, sägs det, som kunde förflytta sig mellan stugan och ladugården. Gubben skulle sköta ladugårdssysslorna men var ej så fulländad att han kunde öppna ladugårdsdörren. Detta förargade upphovsmanen så till den grad att han tog en slägga och slog sönder honom.

Här möter man i Erik Magnussons bok, en produkt av uthållig och framgångsrik forskning i en specialgren av hembygdens hantverksliv, plötsligt en scen som i en Västgöta-

socken speglar något av dessa underverk som Lomazzo talar om, antikens förgyllda statyer av uppappare, vid conviviet rörande sig av sig själva och serverande de inbjudna vid hovet, eller den store Leonardos skapelser i samma art: flygande fåglar och hoppande lejon.

Lika litet som Einar Magnussons bok utgör ett bidrag till teknologins historia kan *Clocks and culture 1300—1700* av Carlo M. Cipolla sägas utgöra det. Men denne författare, professor i ekonomisk historia vid universiteten i Pavia och Berkeley, har även en annan beröringspunkt med den svenske hembygdsforskaren. Förhållandet mellan vapentillverkning och urmakeri tas upp även av Cipolla i hans eleganta, om än något flyktiga översikt. Han ställer mot varandra det mekaniska intresse som med rötter i antiken levde vidare i Bysanz och hos araberna och tog sig uttryck i extravaganta produkter som karusseller, pneumatiska fontäner, automatiska flöjter etc. och det mekaniska intresse som i medeltidens Europa drevs fram av ett praktiskt behov, där bl.a. expansionen av kvarnbyggeriet är ett utslag. Ännu vid 1200-talets början ledde Bysanz utvecklingen inom mekaniken, men situationen skulle mot slutet av det följande århundradet te sig annorlunda, detta redan innan kardinal Bessarion råder den bysantinske despoten Constantin Palaeologos att sända unga män till Italien för att studera Västerlandets mera utvecklade teknologi. Författaren menar att det inte är en tillfällighet att det mekaniska uret och kanonen äro barn av samma tid. Han vill häri se såväl ett vittnesbörd om den europeiska kulturutvecklingens karaktär som ett förebud om vad som skulle komma.

Kanske ville man här erinra om att det antika draget av kuriositetsföremål dock under flera århundraden efter spindelgångens införande dröjde kvar hos uren. I spindelgången, en genial skapelse, ligger endast fröet till den exakta maskin, som först med införandet av pendeln efter 1600-talets mitt begynner sin evolution mot fulländning, medan uppskattningen av lekdraget hos mekanismerna framför allt kom att fortleva i Östern, men nu i Kina.

Om de västerländska urens sammanhang med eldvapnen i äldre tid ge också mästarnas

titlar många gånger besked. Mäster Pierre Cudrifin i Freiburg kallades sålunda "magister bombardarum et horologiorum" och mäster Ubaldinus de Florentia "bombardarius et magister orologii Comunis" (1455). Under den vetenskapliga revolutionens tidevarv framstå uren inte bara som mätare av sin tid utan också som symboler för denna. De nya precisionsinstrumenten föra vetenskapen framåt, medan å andra sidan vetenskapens utveckling innebär förbättrade precisionsinstrument. Mellan armbandsuret och den styrda roboten finns, som förordets författare påpekar, ett för det reflekterande ögat igenkännligt kusindrag.

Sten Lundvall

Smedmästaren K. J. Nilssons minnen från 1800-talets kyrkliga folkliv. Utgivna med inledning och kommentar av HILDING PLEIJEL. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 38. Lund 1966. 132 s., ill. Pris kr 18:—.

De ökade kraven på kvantitativt bearbetbart material inom modern samhälls- och folklivsforskning kan innebära en risk för ett förtylligande av frågeställningarna. Det finns sidor av folklivet, som lätt blir obeaktade, därför att de ej kan fångas i tabeller eller markeras på kartor. De etnologiska frågelistorna har emellertid till skillnad från de sociologiska enkäterna i allmänhet lämnat ett brett utrymme för sagesmännens egen beskrivning. Det finns därtill i folklivsarkiven även många s. k. fria uppteckningar, tillkomna helt utan ledfrågor. Ju mer statistiska metoder kommer att genomtränga vår forskning, desto värdefullare skall de individuella "minnena" bli genom de synvinklar de öppnar och genom de helhetsbilder de förmedlar av personligt upplevda miljöer.

I det av professor Hilding Pleijel grundade Kyrkohistoriska arkivet i Lund har på ett föredömligt sätt arvet från den personhistoriskt inriktade kyrkohistorien förenats med moderna samhällshistoriska frågeställningar. I de mer än 5 000 svaren å arkivets grundfrågelista finns ett rikhaltigt material för belysning av det kyrkliga folklivet under 1800-talets senare

del och 1900-talets början. Från södra Sverige finns svar från praktiskt taget varje församling och ofta av två meddelargenerationer. Betecknande är den vikt, som fästes vid personliga upplysningar om meddelarna. I ingressen till varje uppteckning finner man utom de konventionella uppgifterna om sagesmannens födelseår och bostadsort även en kort biografi, som lämnar en nyckel till förståelsen och värderingen av uppteckningens innehåll. Huvudparten av detta numera fullt genomregistrerade material har tillkommit med de kyrkohistorie studerande som upptecknare. Det finns emellertid även uppteckningar, som gjorts av sagesmännen själva. En av de värdefullaste av dessa har utförts av den för folklivsforskare välbekante smeden K. J. Nilsson i Kråkshult, Östra härad i Småland. Hans utförliga svar å arkivets grundlista kompletteras med en fyllig självbiografi, och på ett bifogat fotografi träder oss smedmästaren själv till mötes med hammare i hand vid stället i sin smedja.

Först på sin ålderdom fick K. J. Nilsson kontakt med Kyrkohistoriska arkivet. Därvid kunde han emellertid berätta om hur hans egen håg för "fornsamling och antikviteter" en gång väckts av professor Pleijels fader, på 1880-talet verksam som präst i Karlstorp och Kråkshult. När Mariannelunds hembygdsmuseum 1928 tillkom, kom grundstommen av föremålen att utgöras av den samling om ca 800 nummer, som K. J. Nilsson sammanbragt. I fortsättningen blev det inte föremål utan folkminnen, som Nilsson kom att samla, bl. a. som ordsmeddelare till Etnologiska undersökningen vid Nordiska museet.

Det förefaller emellertid som om kontakten med Kyrkohistoriska arkivet blivit särskilt betydelsefull för K. J. Nilsson. Han fick därigenom tillfälle att berätta om det kyrkliga folklivet i sin hembygd, som ingen sport honom om tidigare. Han kunde ha slagit uppgiften ifrån sig och svarat, att han var smed och inte präst. Men han uppfattade riktigt arkivets strävan att samla källmaterial inte blott från kyrkoarkiv och pastorsexpeditioner utan även direkt av folket för att därigenom få en rikare och mera nyanserad belysning av kyrklig sed och kristen tro i svenska bygder.

Uppteckningarna i Kyrkohistoriska arkivet ger i många fall uttryck för en mycket uppriktig, ja stundom från syn på kyrka och präster-

skap. Som ett korrektiv till de skönmålningar, som kan förekomma i prästernas ämbetsberättelser, har sådana uppteckningar sitt värde. Däri ligger dock ej betydelsen av Kråkshultsmedens anteckningar. K. J. Nilsson tillhörde en gammalkyrklig bygd och levde själv med i kyrkans liv som hans fäder före honom. Han hade fått sin egen andliga fostran både av en sträng "lagpräst" och av en vek konfirmationslärare, men oberoende av skiftande präster fortfor han att regelbundet gå till sin sockenkyrka och satte aldrig sin fot på ett väckelsemöte. "Högkyrklig" kallar han sig själv. Gammalkyrklig skulle vi kanske numera hellre benämna honom. K. J. Nilsson beskriver således kyrkolivet i sin hembygd "inifrån". Hans skildring är ej färgad av bittra stämningar men ofta kryddad med en frisk humor.

Utgivaren har pietetsfullt begränsat sin uppgift till att sammanställa uppteckningar av K. J. Nilsson i Kyrkohistoriska arkivet, Nordiska museet och Folklivsarkivet i en naturlig händelseräcka och att separat lämna förtydligande kommentarer. I övrigt låter han sagesmannen själv tala på sitt eget språk. Några litterära ambitioner har Kråkshultssmeden lyckligtvis inte haft. Hans kontakt med rättstavningsläran var inte större, än att han livet ut bibehöll sitt eget sätt att stava och lägga ihop. Men ledigt och naturligt berättar han och så detaljerat, att folket på kyrkbacken och i kyrkbänkarna framstår lika levande som på en akvarell av Elisabeth Bergstrand-Poulsen.

Inne i kyrkan gav den av konungen stadfästa *ritualen* form och fasthet åt gudstjänster och förrättningar. Utanför kyrkmurarna gav *seden* en inte mindre fast prägel åt folklivet. Den religiösa övertygelsen växlade bland människor förr som nu, "men kyrkotukten tillhörde alla". Kyrkan hade i generationer utfört sitt fostrarverk. Man förhördes på sina kristendomsstycken inte blott då man gick och läste och skulle ta ut lysning utan dessemellan regelbundet vid kommunionsförhör och husförhör. Man hade en solid grund av kristna kunskaper och värderingar, vilket inte uteslöt, att man även bar med sig ett litet arv av tro och beteenden, som ledde sitt ursprung tillbaka till tiden före bygdens kristnande. Till smedjan kunde man komma inte blott för att få hästen skodd utan också för att blåsa bort älvblåst. Smedjan var en träffpunkt i bygden, och sä-

kert har detta, som utgivaren framhåller, bidragit att hålla Kråkshultssmeden så välunderlättad om människor och händelser.

Den sociala skiktningen i en mansgrupp och en kvinnogrupp, gifta och ogifta satte sin prägel på den kyrkliga seden. Sociala avstånd saknades ej heller i denna bygd. Det var skillnad på bönder och torpare, men de obesuttna blev likväl ej utfrusna som i de gamla skånska hoverbygderna. Betecknande är förhållandena vid husförhören: "Prästen, klockaren samt alla bönderna som tillhörde läsroten, även knekten, alla dessa blev bjudna att kvarstanna till middag. Torpare och barn fick gå hem, men dessförinnan så blev dom undfägnade me tilagad tallrikmat samt maltdricka." K. J. Nilsson kom från ett smedtorp och tillhörde säkerligen dem, som fick nöja sig med tallrikmaten. Men han synes aldrig ha upplevt de sociala avstånden som deklasserande. Han berättar tvärtom i ljusa färger om sin ungdomstid i denna bygd, ja, är frimodig nog att ge oss en ingående be-

skrivning av sin egen väg till ena pigo. Det står en ren och hög luft kring denna skildring av ett stycke svenskt folkliv från 1800-talets slut.

Många av K. J. Nilssons jämnåriga lämnade bygden och sökte sin lycka på andra sidan oceanen. Deras levnadsöden utforskas i våra dagar febrilt i småländska hembygds-kretsar. I stiftsstaden skall snart uppföras ett "Emigranternas hus", ett monument över de många, som gav sig iväg. Det står mindre av minnesglans över dem, som stannade kvar och accepterade villkoren i sin fattiga bygd men likväl lyckades skapa en framtid åt sig och de sina. Som en motvikt till de flödande emigrantminnena kommer Hilding Pleijels utgåva av smedmästaren K. J. Nilssons minnen från 1800-talets kyrkliga folkliv. De är desto värdefullare som vi från samma del av Småland äger Jonas Stolts berömda teckning av bygdelivet, sådant detta gestaltade sig ett halvt sekel tidigare.

Nils-Arvid Bringéus

KORTA BOKNOTISER

BJARNE STOKLUND: *Bondeguse*. Budstik-ken 1964. 22 s., ill. — Dens.: *Bondegården i oldtid og middelalder. Bondegården i nyere Tid*. Turistårbogen 1965. 36 s., ill. — Dens.: *Gamle danske bøndergårde*. Danmarks bygningskunst, Köpenhamn 1963. 48 s., ill. — Dens.: *Læsøgården*. Nationalmuseet, Köpenhamn 1962. 57 s., ill. + 3 färgpl.

AXEL STEENBERG: *Gamle danske bøndergårde*. Engl. summary. Deutsches Ref. 2:a reviderade uppl., utg. av D. Yde-Andersen. P. Haase & Søns forlag, Köpenhamn 1962. 173 s., därav 131 pl + 4 färgpl.

PETER MICHELSEN: *Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser*. Nationalmuseets arbejdsmark 1962. 21 s., ill.

hus. Men där liksom här har romantiken mången gång lett till vandalism. Antingen så att man vill göra sina sommarstugor mer pittoreska än de varit från början eller vidtar så förändrande ingrepp i de gamla byggnadernas exteriör, att det varit bättre att ett nytt hus hade uppförts. I båda fallen når man fram till en likformighet och standardisering som man genom flykten till landet egentligen velat undkomma. I sin uppsats *Bondeguse* gisslar Bjarne Stoklund såväl stockrosromantiken som perspektivfönstren. Och ställer som kontrast den gamla danska byggnadskulturens rika variationer.

Det finns inget land i Europa, där byggnadsskicket växlar så starkt inom ett så begränsat område som i Danmark. Och resenären kan ännu iakttaga lur mycket varsammare man där bevarat det gamla än i Sverige. Det fanns alltså ett utomordentligt tacksamt material till förfogande, när Axel Steenberg 1943 gav ut sitt verk *Gamle danske bøndergårde*. Efter en inledande historisk och geografisk översikt satte han med fylliga bildunderskrifter gårdar och hus in i deras kulturgeografiska samman-

I Danmark liksom i Sverige har i ett avseende rationaliseringen av jordbruket och längtan till landet neutraliserat varandra: ödegårdar har blivit fritids-

hang. De vackra byggnaderna, ofta i en orörd miljö, talade starkt både till national- och hembygdskänslan, en verksam propaganda under svarta år, inför vilken förtryckaren stod maktlös men som starkt gynnade publiceringsmöjligheterna. Senare har istället turist- och sommarstugeintresset gett en god konjunktur för en ny upplaga. Enligt förordet till denna skulle dock huvudparten av de avbildade byggnaderna nu vara försvunna, några dock räddade som museiföremål.

Stoklund håller sommartorparen för ögonen inte bara vikten av att vid restaurering tänka på ortens byggnadstraditioner utan också betydelsen av att genom studiet av dessa skaffa sig ett ökat intresse för sin egendoms historia och därigenom också för sin nyförvärvade sommarhembygd. Själv har Stoklund i en rad publikationer bidragit till att sprida kunskap om byggnadsskickets historia på dansk landsbygd. Det har senast skett 1965 i den danska turistföreningens årsbok, som fortfarande vågar hålla på sin tradition att ge läsarna facknannamässigt information om landets gamla folkkultur.

Den utförligaste översikten har Stoklund dock lämnat i Danmarks bygningskunst. Liksom i sen tid möter bygdevariationer i byggnadsskicket redan under forntiden. Utvecklingsgången är svårtolkad. En gammal teori ville se den kringbyggda gården som resultat av en gradvis inhemsk utveckling från järnålderns enlängegård. Men schemat en långa — parallella längor — fyrsidig gård stämmer dåligt. Redan från omkring 1300 är den fyrålgade gården känd. Den medeltida gården har varit en mer komplicerad och högre utvecklad anläggning än vad man tidigare föreställt sig. Stoklund kan här hänvisa till Svend Jespersens forskningar. Men inte bara gårdsplanen utan också husens indelning, deras eldstäder och byggnadskonstruktioner erbjuder intressanta problem kring temat Norden och kontinenten. Här har ett rikt material framkommit såväl vid utgrävningar som vid överflyttning av byggnader till Frilandsmuseet i Lyngby.

De tre senaste årtiondena har detta museum under ledning av Kai Uldall och nu Peter Michelsen utvecklats till att bli världens främsta friluftsmuseum. Förutsättningarna härför har varit många: Danmarks omväxlande och länge bevarade äldre byggnadsbestånd varom ovan talats, friluftsmuseets utomordentligt lämpliga belägenhet samt och inte minst det starka statliga stödet. Här har det inte varit fråga om att museet skulle behöva vara självförsörjande! Det har gällt att vårda och förkovra ett nationalmonument.

En av de märkligare anläggningarna på Friluftsmuseet är Læsögården, en vinkelbyggd boningslånga, som 1954 flyttades från den vindpinade lilla ön i Kattegatt uppe vid Jyllands nordspets. I sin vackra skrift om gården redogör Stoklund för de byggnadstekniska iakttagelser som en museal flyttning av en byggnad möjliggör. Læsögården ter sig på avstånd som en väldig tångstack, primitiv och forntidsmässig. Så mycket mer förvånad blir besökaren över de interiörer som här möter med målade paneler, holländskt kakel och färgrika möbler. Dessa kontraster har såsom Stoklund visar sina förutsättningar i näringsliv och naturtillgångar.

Byggnadsundersökningarna på Læsö började redan 1942. Möjligheten för de förnämna byggnadsförvärv som Friluftsmuseet gjort under årens lopp har getts av den fond av kunskaper som äldre och senare byggnadsinventeringar har lämnat. Från 1944 fick dessa en fast och utvidgad form under namn av Nationalmuseets bondegårdsundersökelse och i museets årsbok har Michelsen lämnat en översikt av metoder och resultat fram till 1961, då undersökningarna avslutades åtminstone i det tidigare formatet. Ett äldre värdefullt men sporadiskt material har genom det systematiska fältarbetet kunnat insättas i ett större och fastare sammanhang. Det tidigare insamlandet av enbart byggnadstekniska data har utvidgats till att också omfatta upplysningar som ger monumentens socialhistoriska sammanhang.

S. S.